

BOERENLANDSCHAP PAJOTTENLAND EEN DYNAMISCHE LANDSCHAPSBIOGRAFIE

Eigenzinnige cultuurhistorische synthese
met ruimtelijke karakterschets als bouwsteen voor de toekomst

mei 2023

COLOFON

Een landschapsbiografie beschrijft op een geïntegreerde manier verleden en heden van een gebied, brengt cultuurhistorische en landschapsecologische kenmerken en waarden aan het licht, biedt mogelijkheden tot participatie, zet bouwstenen klaar voor beleid en beheer, en inspireert, over de sectoren heen.

Uitvoerders

BUUR Part of Sweco

Arenbergstraat 13 bus 1

1000 Brussel

Opdrachtgever

Provincie Vlaams-Brabant

Provincieplein 1

3010 Leuven

Kernredactie

Sara Geets, Eline Vanoverberghe, Kathleen De Beukelaer, Gertjan Lebrun (BUUR Part of Sweco), Koen Demarsin

Redactieraad (technische werkgroep)

Jorg De Vriese (Provincie Vlaams-Brabant), Celina Van Dyck (Provincie Vlaams-Brabant), Saskia Schelfaut (Provincie Vlaams-Brabant), Koen Craenen (Toerisme Vlaams Brabant), Alwin Loeckx (Regionaal Landschap Pajottenland en Zennevallei), Frank Nevens (Pajottenland+), Robrecht Geeroms (Pajottenland+), Anne-Marie Vangeenberghe (Boerenbond), Lien Vandebroeck (Boerenbond), Tom Brichau (ANB), Roxanne Lestiboudois (ANB), Hilke Arijs (Zender)

Deze landschapsbiografie werd opgemaakt in het kader van de kandidatuur tot erkenning Landschapspark van Boerenland Pajottenland.

Deze kandidatuur werd gesubsidieerd in het kader van de projectoproep Landschapsparken, in opdracht van de Vlaamse Overheid.

Coverfoto copyright: Pieter Bruegel de Oude, de Hooioogst

Datum: 22 mei 2023

HET PAJOTTENLAND IN EEN NOTENDOP: EEN DYNAMISCHE LANDSCHAPSMOZAÏEK	4
DOORLOPER: HET HISTORISCHE LANDSCHAP ALS PALIMPSEST	6
HET GEGEVEN LAND: ZACHTHEUVELEND WATERLANDSCHAP	9
Landschapsgenese	12
Een dooraderd landschap	17
Een vruchtbare bodem	24
HET MOZAÏEKLAND: EEN LAPPENDEKEN VAN VOEDSELPRODUCTIE EN BIODIVERSITEITS-KAMERS	29
Land- en tuinbouwlandschap	32
Kleine landschapselementen	35
Natuurgebieden en bossen	42
Uitdagingen	44
HET BEWOONDE LAND: VERSTILD BINNENGEBIED OMARMED DOOR ACTIEVE RANDEN	47
Bebouwing en voorzieningen	50
De dynamische rand en het verstilde binnengebied	54
Historische boerderijen	56
Wind- en watermolens	57
Statige kasteeldomeinen	60
Nabij Brussel	61
BETOVERENDE EN GASTVRIJE PLEKKEN	63
Grenslandschap in de middeleeuwen	65
Grenslandschap in de 20e eeuw	67
Landschappelijk erfgoed	70
Kapelletjes en veldkruisen	71
Hoogstamboomgaarden	72
Logies	73
UNIEKE BELEVINGSROUTES	75
Verbindende wegen en bedevaartswegen	77
Ommegangen	78
Verplaatsen binnen het Pajottenland	79
EIGENZINNIGE EN ZORGZAME PAJOTTEN	87
Sterke streekidentiteit	88
Veelzijdig dorps- en verenigingsleven	90
Kunst, poëzie, literatuur, volksmuziek en dans	92
Het Belgisch trekpaard	94
Lekker landschap	95
FIGURENLIJST	98
LEESLIJST	102

HET PAJOTTENLAND IN EEN NOTENDOP: EEN DYNAMISCHE LANDSCHAPSMOZAÏEK

Het zacht heuvelende Pajottenlandschap herbergt een waardevolle cultuurhistorie met een rijkdom en grote diversiteit aan erfgoed. Die rijkdom komt voornamelijk voort uit de unieke combinatie van drie elementen die een sterke band hebben met het landschap: een eeuwenoude landbouwtraditie, een lange geschiedenis van de streek als knooppunt of grensgebied en een bijzondere historische dynamiek met het nabije Brussel. Tussen Dender en Zenne treffen we een landelijke streek aan zonder stad en zonder uitgesproken verstedelijking. De dorpen wenken je toe vanaf een heuvel of liggen weggedoken in een vallei. Schijnbaar lukraak gestrooide plukjes bos, vierkantshoeves en de afwisseling van uitgestrekte kouters en gesloten valleien karakteriseren het landelijke karakter.

Ook andere streken hebben een authentiek karakter, maar uniek ten opzichte van het generieke Vlaamse platteland is net de nabijheid van Brussel. Die grootstad maakt dat er vele ruimtelijke gradiënten te vinden zijn tussen randstedelijk gebied en platteland, hoewel er op beleidsniveau een strak onderscheid bestaat tussen stad en platteland. In de realiteit is die dichotomie toch veeleer een breed spectrum aan grijswaarden. Zo zijn er heel wat relaties tussen stad en platteland die stimulerend of confronterend kunnen zijn, zowel kans als bedreiging.

Deze landschapsbiografie brengt de karakteristieken, hun ontstaan en hun evolutie in beeld. Daarbij vertrekken we vanuit een gelaagde landschapslezing:

- + We nemen als eerste het onderliggende fysische systeem als basis onder de loep. Hoe is de typische topografie van vandaag ontstaan? Welke sporen vinden we vandaag nog terug van overschreven lagen van de landschapsgenese? Dat gegeven land bepaalt sterk de randvoorwaarden voor het grondgebruik en bewoningspatroon.
- + We bestuderen de morfologie van hoe het landschap zich vandaag aanbiedt in sterke relatie tot het onderliggende systeem. Het Pajottenland is bij uitstek een historisch gegroeid lappendeken van voedselkamers en biodiversiteitskamers.
- + Ook de occupatielaag is sterk verticaal verbonden met het onderliggende systeem: dynamische woon- en werkkernen omarmen het verstilde binnengebied. We bestuderen de horizontale relaties tussen actieve en laagdynamische plekken, tussen dorp en open ruimte, tussen grootstad Brussel en het verstilde land.

Bovenop de landschapslezing vernauwen we onze focus door middel van een aantal brillen op het landschap.

- + We mikken het vizier op het onroerende erfgoed, de leesbare historische ontwikkelingen en de hedendaagse aantrekkingsfactoren. En komen tot de vaststelling dat het Pajottenland vele betoverende en gastvrije plekken rijk is.
- + Op welke manier kunnen we het Pajottenland doorkruisen en beleven? We bekijken hoe we worden verwelkomd in het Pajottenland, hoe we ons erdoor kunnen bewegen en waar de oriënterende ankerplekken zich in het landschap bevinden.
- + En uiteindelijk leggen we ook de Pajot zelf onder het vergrootglas. We halen het bijzondere immateriële erfgoed aan, bekijken welke sociale dynamieken spelen in de regio en welke ondernemingszin we detecteren.

Het resultaat is een gelaagd landschap dat vanuit verschillende thematieken en perspectieven op een bepaalde manier wordt waargenomen door de mens. De historiek, de open ruimte, de bebouwde structuur en de mobiliteit worden op een geïntegreerde manier benaderd om tot een synthese te komen van het Boerenlandschap Pajottenland. De zogenaamde landschapsbiografie beschrijft en visualiseert de kenmerkende ruimtelijke elementen die van belang zijn voor het Pajottenland en geeft een overzicht van de landschappelijke waarden. De landschapsbiografie is in die zin ook geen eindpunt. Het geeft houvast bij ruimtelijke ingrepen: hoe kunnen we het unieke karakter koesteren en benutten?

De coulissen van het Pajottenland
Het golvende reliëf met kleine landschapselementen,
vormen samen de coulissen van het Pajottenland.

Ze zorgen voor een eeuwenoud veelzijdig schouwspel,
van weidse vergezichten en verhullende aanblikken.

Ze laten pittoreske kerktorens en markante vierkanthoeves,
ten gepaste tijden, bijzonder op het toneel verschijnen.

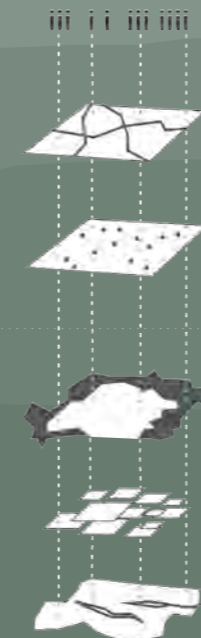
Standvastig tegenover het veranderende verloop van de zon,
zorgen ze voor een eindeloos spel van licht en donker.

Met hun stilzwijgend karakter, bepalen ze de
bijzondere akoestiek van het Pajottenland.

Celina Van Dyck

Brillen op het landschap

Landschapslezing

6. Eigenzinnige en zorgzame Pajotten

immaterieel erfgoed - sfeer - sociale dynamieken - ondernemingszin

5. Unieke belevingsroutes

verwelkoming in het Pajottenland - bewegen door het Pajottenland - oriëntatiepunten

4. Betoverende en gastvrije plekken

onroerend erfgoed - leesbare historische ontwikkeling - hedendaagse aantrekkingspolen

3. Het bewoonde land: verstild binnengebied omarmd door actieve randen

occupatielaag - relatie tussen dorpen en open ruimte

2. Het mozaïekland: een lappendeken van voedselproductie en biodiversiteitskamers

cultuurlandschap in sterke verticale relatie tot het onderliggende systeem - morfologie

1. Het gegeven land: zacht heuvelend waterlandschap

het onderliggende fysische systeem

DOORLOPER: HET HISTORISCHE LANDSCHAP ALS PALIMPSEST

Het Pajotse landschap zoals we het vandaag zien en ervaren, heeft verschillende transformaties ondergaan in de tienduizenden jaren sinds de mens er voor het eerst kwam. Hier en daar vinden we nog sporen van oude, verdwenen landschappen. Het is als een palimpsest, een stuk perkament dat in de middeleeuwen zo kostbaar was dat er soms de tekst werd afgeschraapt om hetzelfde vel voor een nieuw geschreven verhaal te gebruiken. Zo is ons landschap ook in verschillende periodes overschreven en veranderd.

In deze landschapsbiografie wordt het steeds overschreven perkament van het Pajotse landschap ontrafeld. Chronologisch beschrijven en verbeelden we de opeenvolgende fases van hoe het landschap evolueerde. Landschap is immers niet alleen daar, als gegeven, het draagt ook een geschiedenis mee, een verandering onder invloed van de tijd, van klimaat, van geologische activiteit, en zeker ook van menselijk gebruik.

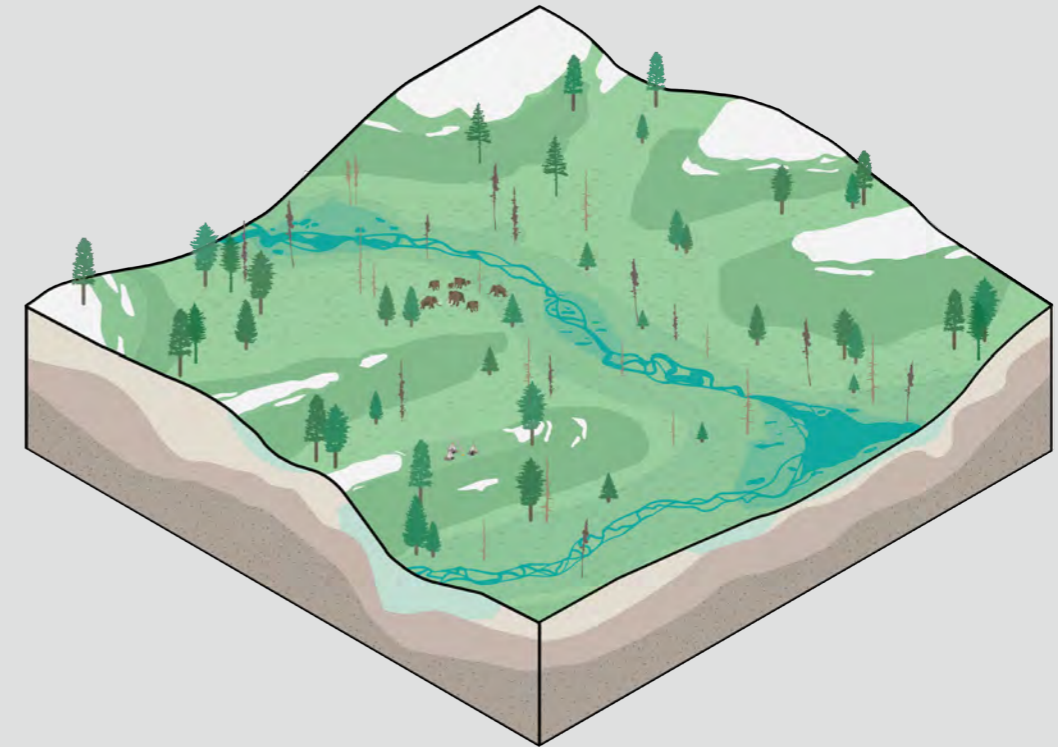
IJstijden brengen rondzwervende jagers-verzamelaars

De eerste sporen van de mens in het Pajottenland dateren van tijdens de laatste IJstijd, circa 70.000 jaar geleden. Zij kwamen naar hier om te jagen op groot wild zoals rendieren, bizonnen en mammoeten die hier rondliepen in een zeer open, zeer koud toendralandschap. Ze verblijven in tijdelijke tentwoningen op de droge plekken in het landschap, zoals op de Kesterheide.

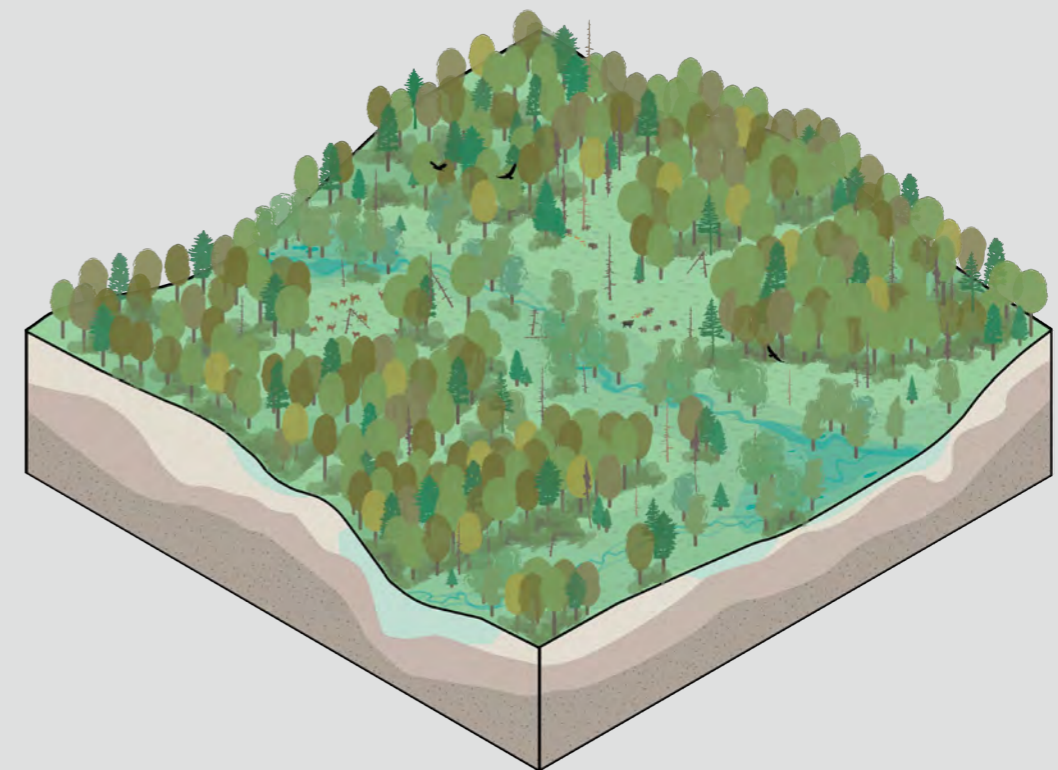
Aan het einde van de laatste ijstijd, ongeveer 15.000 jaar geleden, vond de allergrootste klimaatverandering plaats. Door het smelten van de ijskappen kwamen er op relatief korte tijd grote hoeveelheden smeltwater vrij. Dat smeltwater voedde de Atlantische Oceaan en het niveau van de zee steeg. Dat gebeurde eerst vrij snel, met een gemiddelde snelheid van 7 meter per eeuw. Dat tempo vertraagde geleidelijk om uiteindelijk te stagneren op een gemiddelde stijging van 7 cm per eeuw. Zo ontstond de Noordzee zoals we die vandaag nog kennen.

De klimaatverandering bracht ook een veranderende vegetatie mee. Er verschijnen steeds meer bomen in het landschap van struikentoendra. Eerst kwamen er pionierssoorten zoals dennen en berken die een taigabos vormden zoals in Scandinavië. Later voegde zich ook loofboomsoorten zoals hazelaar, ratelpopulier, iep en eik in het bos die de taiga verdrongen. Wanneer ook els, linde en taxus zich kwamen vestigen naast wilg en zwarte els op de nattere plekken, sloot het landschap zich tot een uitgestrekt oerwoud.

Een aaneengesloten loofwoud betekende ook dat de landschapsdynamiek sterk vertraagde: erosie was eerder beperkt en regenwater liep slechts weinig af over het oppervlak maar drong voornamelijk door tot de grondwatertafel. Die grondwatertafel was trouwens bijzonder hoog, net onder het oppervlak. Organisch materiaal van de bosvegetatie raakt in die natte omstandigheden niet goed afgebroken en vormde veen. Brede rivier valleien raakten grotendeels gevuld met veen, waardoor er Elzenbroekbossen ontstonden.

70.000 v.C. >> In een open toendralandschap met vlechtende waterlopen, een permanent bevroren bodem, schrale vegetatie en enkele bomen, kwamen de eerste bezoekers jagen op groot wild.

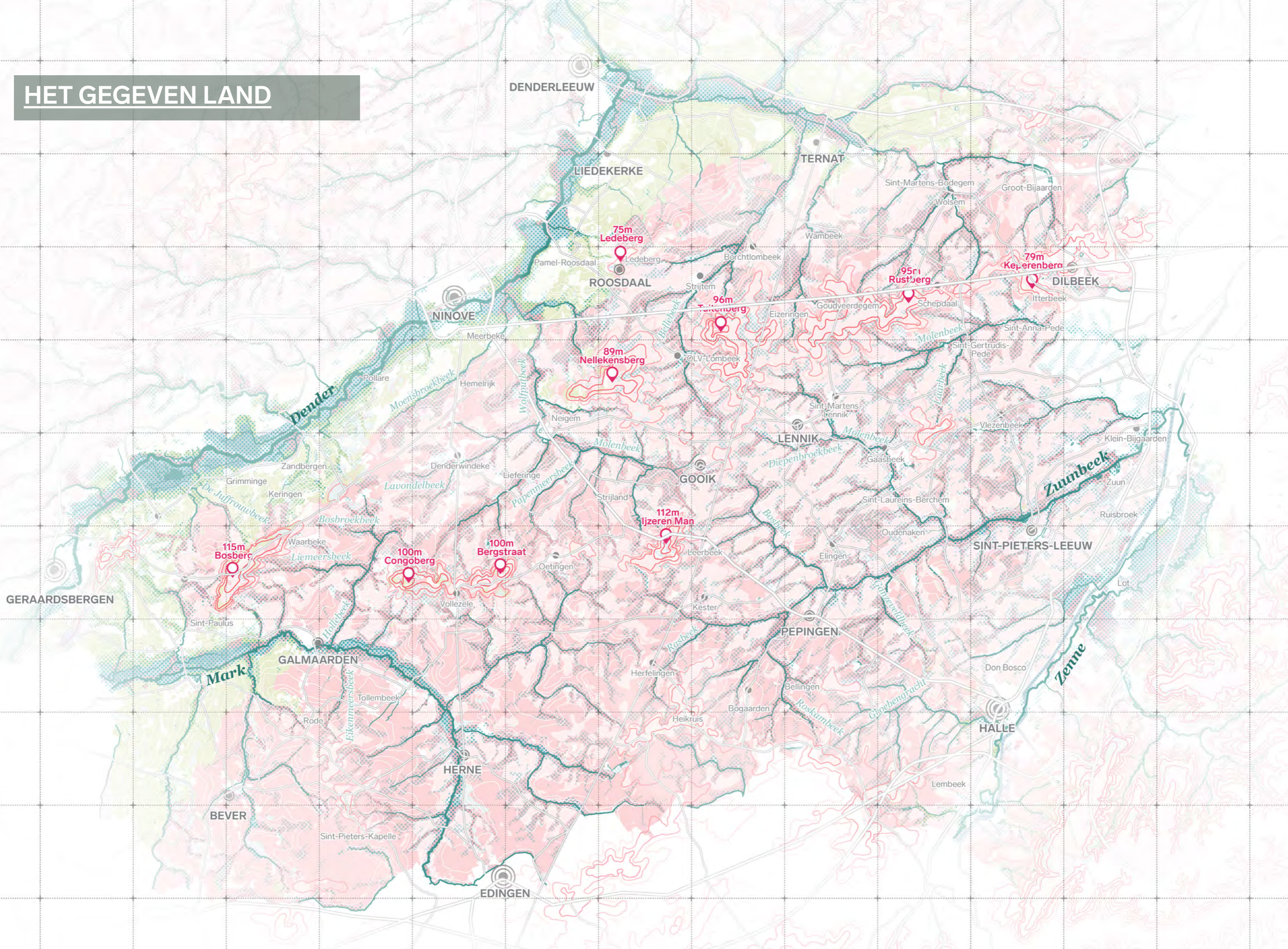

10.000 v.C. >> Het landschap was volledig bedekt met bossen waarin kleiner wild leefde en waarin vlechtende waterlopen verveenden en werden begeleid door broekbossen.

**HET GEGEVEN LAND:
ZACHTHEUVELEND
WATERLANDSCHAP**

HET GEGEVEN LAND

+ Landschapsgenese

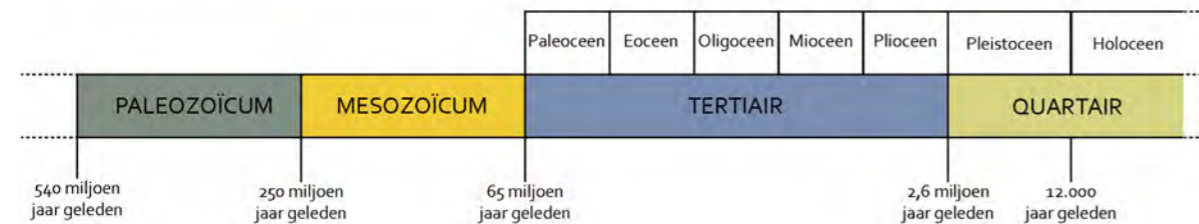
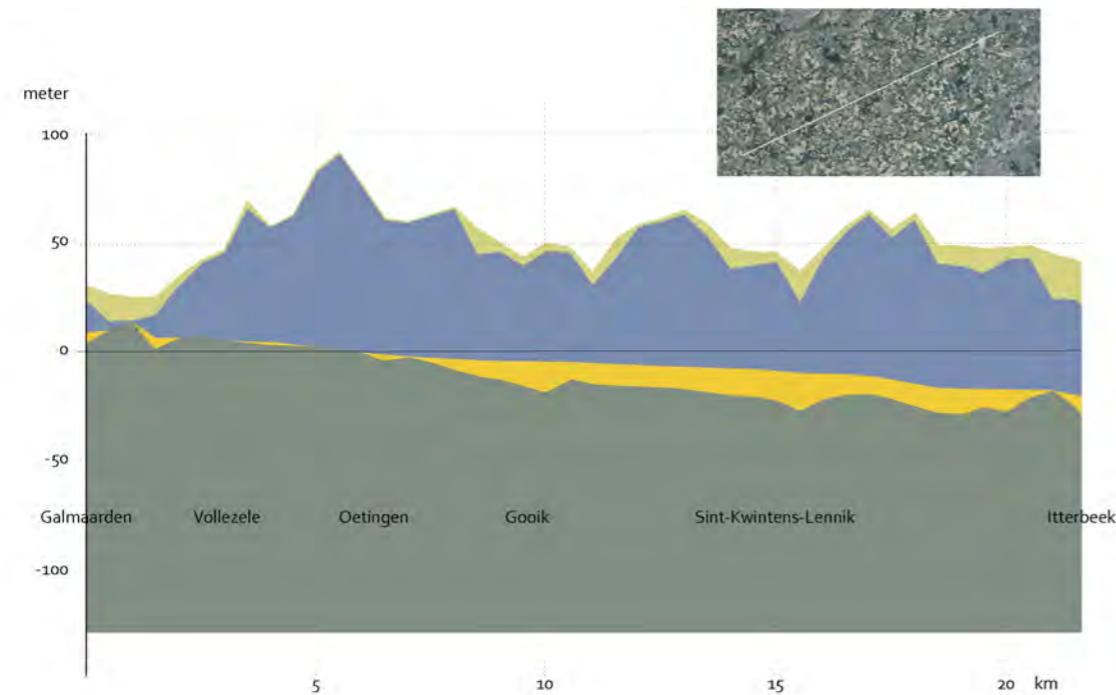

fig. 1. Vereenvoudigd overzicht van de geologische lagen in een snede dwars door het Pajottenland.

De tertiaire basis

De geomorfologische basis van het typische Pajotse landschap wordt gevormd in het Tertiair en situeert zich tussen 65 en 2,6 miljoen jaar geleden. Die periode kenmerkt zich door vele opeenvolgende overstromingen vanuit de zee naar het binnenland, waarbij heel Vlaanderen onder water komt. Telkens worden er zanden en kleien afgezet, wat veel later niet alleen ontginbare ertsen als zandsteen zal opleveren, maar ook het sterk waterbergend vermogen van de streek vastlegt. In de omgekeerde beweging worden vanaf het continent sedimenten via rivieren richting zee getransporteerd: zwaardere zandkorrels worden afgezet in woelig kustwater,

lichtere leem- en kleikorrels bezinken pas in rustiger water ver van de kustlijn. En die kustlijn verschuift voortdurend, waardoor de sedimentpatronen ook veranderen en er textuurverschillen zijn in de geologische onderlagen.

Wanneer de overstromingen verminderen, komt het land droog te liggen en verandert het landschap door erosie en verwerking. De afgezette zanden bevatten relatief veel ijzer die onder de invloed van de lucht omvormen tot ijzerzandsteen. Die ijzerzandsteen is zeer hard en zal door latere erosie maar heel langzaam afslijten. Zo ontstaan er heuvels die nu nog steeds in ons landschap te zien zijn.

RELICTEN VAN HET TERTIAIR: NUMMULIETEN-KALKSTEEN

Minstens vanaf de 12^e eeuw werd kalkzandsteen ontgonnen in het Pajottenland. Typisch voor de streek is het voorkomen van fossiele nummulieten, schijfvormige eencellige organismen die in ondiepe en warme zeeën leefden. Door stormgolven werden afgestorven nummulieten opeengehoopt en bleven later in variërende concentraties achter in bleke, gespikkelde kalkzandsteen. In 1155 verkreeg de abdij van Ninove grond in Pamel om er stenen te delven in groeven en via de Dender te vervoeren om de eerste abdijkerk te bouwen. Maar ook in niet-religieuze gebouwen werd de Nummulietenkalksteen gebruikt als raam- of deurlijst of als dorpel.

fig. 2. Kruis uit nummulietenkalksteen in Waarbeke

Zo'n 12 à 4 miljoen jaar geleden wordt een laag sterk glauconiethoudend zand afgezet in de vorm van zandbanken, evenwijdig met de toen ZW-NO-georiënteerde kustlijn. Wanneer de continenten Afrika en India naar het noorden bewegen, botsen ze tegen het Euraziatische continent waardoor een hele reeks gebergtes zich vormt. Als gevolg daarvan wordt ook in het Pajottenland de bodem omhooggeduwd en trekt de zee zich definitief terug. Daardoor stijgen de toppen van de zandbanken permanent boven het water uit en komen ze in contact met het warme en vochtige klimaat van toen. Het glauconiet gaat verwerken: het ijzer reageert met de zuurstof in de lucht en vormt limoniet. Limoniet zorgt op zijn beurt voor het samenklitten van zandkorrels tot ijzerhoudende zandsteenbanken. Tussen de zandsteenbanken blijft regelmatig water staan, waardoor die zones erg gevoelig worden voor erosie tijdens het Quartair. Op die manier werd de basis gelegd van de getuigenheuvels van het Pajottenland (Congoberg, Kesterberg, ...).

IJstijden & Interglacialen

Na het Tertiair breekt ongeveer 1,8 miljoen jaar geleden een periode in het Quartair aan met sterke klimatologische schommelingen: perioden van

extreme koude (IJstijden) wisselen af met warme perioden (Interglacialen). In het algemeen blijft het land omhooggeduwd worden waardoor de zee zich verder terugtrekt richting noord-noordoosten. Rivierbeddingen uit die tijd, zoals de Dender en de Zenne, stromen eveneens in die richting.

Tijdens de IJstijden bevriezen enorme watermassa's en daalt de zeespiegel zo drastisch dat de Noordzee grotendeels droog komt te liggen. In die periodes verdorde het landschap in het Pajottenland tot een poolgebied. Er is nauwelijks vegetatie aanwezig, waardoor erosieprocessen vrij spel hadden. Het geërodeerde materiaal komt ook in rivierbeddingen terecht, waar de grove fracties grindbanken creëren in de rivieren. Rivieren kunnen door de permanent bevroren aarde geen bedding slijten en vormen meer een vlechtwerk van verschillende stromen die zich ook geregeld verleggen langs de grindbanken.

In Interglacialen wordt het klimaat warmer en ontstaat er vegetatie, waardoor de erosie van het land sterk vermindert. De bodem is niet meer permanent bevroren, waardoor rivieren nu wel beddingen kunnen insnijden. Tijdens de warmere seizoenen hebben de rivieren sterke erosiekrachten omdat ze gevoed worden door smeltwater en met hoge debieten sedimenten meevoeren.

RELICTEN VAN HET QUARTAIR: GETUIGENHEUVELS

De Kesterheide in Gooik is een getuigenheuvel waarvan de grondlaag bestaat uit een harde ijzerhoudende zandsteenbank. Met zijn 112 meter torent hij boven het Pajottenland uit en is één van de hoogste punten van de provincie Vlaams-Brabant.

De Kesterheide heeft een lange geschiedenis. Er zijn zelfs resten uit de oude steentijd opgegraven. De naam Kester komt waarschijnlijk van castrum, het Latijn voor kamp, en men vermoedt dat er een Romeins kamp of nederzetting heeft gelegen (zie Romeinse villa's en inheemse landbouwnederzettingen).

fig 3. Zicht op de Kesterheide begin 20e eeuw

Tijdens de Interglacialen worden massa's tertiaire sedimenten meegespoeld door rivieren, maar de zandsteenbanken uit het Tertiair hielden stand tegen die erosieve krachten. De getuigenheuvels laten zich zien in het landschap.

Tijdens de laatste IJstijd is een algemene verdroging van het klimaat merkbaar. De sedimentfase van de rivieren zorgde voor steeds bredere geulen, terwijl de rivieren zelf steeds minder diep werden. Uiteindelijk stroomde er zelfs slechts af en toe water door de

droge beddingen. De riviersedimenten werden door winden opgepikt en elders weer neergezet. Die windwerking heeft een belangrijke impact gehad op het landschap. De zwaarste korrels zoals zand werden niet ver megedragen, werden niet hoog in de lucht meegenomen en werden relatief snel weer afgezet. Kleinere en lichtere deeltjes werden door de winden hoger en verder meegenomen. Zand, dat zwaarder is dan leem, wordt in noordelijk Vlaanderen afgezet. De lichtere combinaties met leem zijn verder zuidwaarts afgezet en hebben in het Pajottenland de

tertiaire ijzerzandsteen en kleilagen bedekt. Het leem en zandleem dat op die manier in het Pajottenland terecht kwam, is waarschijnlijk afkomstig uit Scandinavië, waar gesteenten onder druk van de gletsjers zeer fijn werden vermalen. Aan die evolutie danken we de vruchtbare landbouwgronden in het Pajottenland.

Het Holoceen: de huidige Interglaciaal

Ongeveer 15.000 jaar geleden warmde het klimaat erg plots op. De aanvoer van leem uit Scandinavië hield op, een gevarieerde vegetatie nam toe op het land, rivieren evolueerden van een verwilderd vlechtwerk naar een meanderend systeem en vormden nieuwe valleien. Een begroeide bodem betekende immers dat wind en regen nauwelijks eroderende krachten bezaten. Van hellingerosie was nagenoeg geen sprake meer en de grote variaties in debieten in de rivieren nam af.

Tegen ongeveer 7.000 jaar geleden meanderden rivieren in brede riviervalleien waar het grondwater ongeveer tot aan het oppervlak kwam in moerassige omstandigheden of broekbossen. Daar vormde zich

veen: organisch materiaal (afgestorven vegetatie) zetten zich in erg natte omstandigheden om in een zachte, sponsachtige grondlaag. De afgestorven plantenresten kunnen niet volledig verteren omdat er onvoldoende zuurstof aanwezig is in de permanent natte omgeving. Dat veen werd door de mens al sinds de IJzertijd (7e eeuw voor Christus) geoogst, tot turf gedroogd en gebruikt als brandstof. Turf werd vooral gewonnen in afgesloten rivier- en beekarmen waar stilstaand water was, aan de rand van de vallei.

Ongeveer 5.000 jaar geleden kwam er een verschuiving in de verhouding tussen klimaat, waterhuishouding en vegetatie. Er trad een algemene vernatting op van de valleien door een stijgende grondwatertafel. De Elzenbroekbossen die zich op het veen hadden gevormd degradeerden, waardoor ook de veenvorming zelf langzaam halthield. Er ontstonden open wateroppervlaktes met zeer traag stromend water waar kleien werden afgezet. Die plassen duwden de Elzenbroekbossen naar de randen van de riviervlaktes. Op enkele fragmentarische plekken in het Pajottenland zijn nog veenbodems te vinden, bijvoorbeeld in het biologisch zeer waardevolle Goudveil-Essenbos aan de bron van de Zuunbeek in Kester.

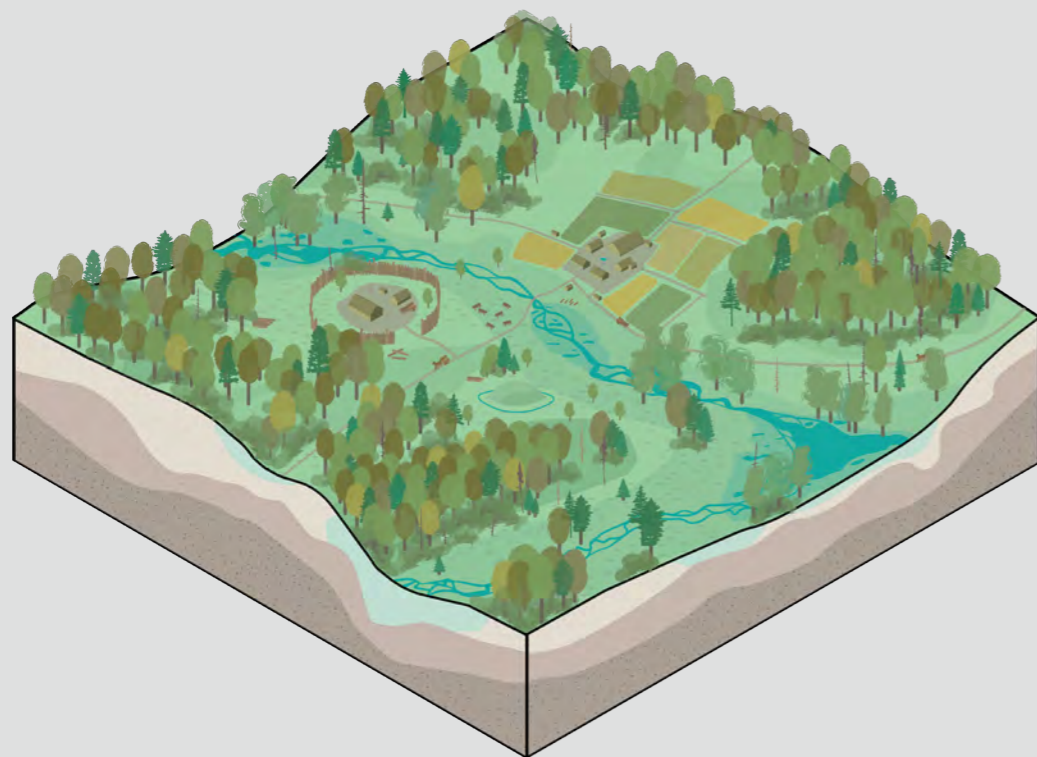

fig 4. Moeras in de Zobbroekbeekvallei

De eerste landbouwnederzettingen

Een belangrijke revolutie in de menselijke geschiedenis is het overschakelen op landbouw en veeteelt voor de voedselvoorziening. Langzaam vult de mens zijn dieet aan met voedsel dat hij zelf teelt, en waarvoor hij zich dus op een voedzame, niet te natte bodem vestigt. Al sinds circa 4 000 v.C. leven de Pajotten van landbouw en veeteelt. Sindsdien is er in het Pajottenland nagenoeg onafgebroken aan landbouw gedaan. Mensen vestigden zich in permanente woonsten op topografisch interessante plekken en gingen er de bodem bewerken. Op een beperkte plek kapten ze bomen en brandden de resterende houtige begroeiing plat, waarna ze op die plek granen en peulen konden telen. Wanneer de bodem uitgeput raakte door de intensieve bewerking, maakten ze een ander stuk bos vrij voor landbouw. Schapen en geiten begraasden de opengewerkte percelen die niet meer herbebost raakten, terwijl varkens en runderen in het bos hun voedsel zochten. Het sterk gesloten bosbeeld veranderde rond de nederzettingen naar een soort parkbos. Vanaf dit scharniermoment zal de mens uitdrukkelijk zijn stempel drukken op het landschap.

Naar het begin van onze jaartelling toe kwam er een differentiatie in het nederzettingenpatroon: de Keltische elite woonde in versterkte huizengroepen op een heuveltop, zoals op de Kesterheide. Zulke plekken boden zicht op het omliggende landschap én op dreigend gevaar. Er werden handelsnetwerken uitgebouwd via een padenstructuur, maar voor de meesten nam het produceren van voedsel de meeste tijd in beslag. Er verschenen ook kippen en paarden in het landschap. Bodems die uitgeput waren, werden niet meer bezaaid, maar gebruikt om woningen op te plaatsen. Woonsten werden dus niet gebouwd voor de lange duur, maar verschoven geregeld. Om het vee te beschermen tegen wilde dieren, werden percelen omzoomd door gevlochten doornige heggen.

3.000 v.C. >> In het bos verschenen nederzettingen: net onder de heuveltoppen werden woonsten ingeplant. De hoger gelegen gronden werden omgezet in akkers die door de gemeenschap werden bewerkt en geoogst. De lager gelegen gronden werden als weiland gebruikt.

+ Een dooraderd landschap

De natuurlijke waterkringloop

Water is in het Pajottenland – net als elders – in verschillende vormen aanwezig: het hemelwater is kortstondig aanwezig waarna het wordt verzameld in zogeheten oppervlaktewater (water aan de oppervlakte: waterlopen en vijvers) of waarna het diep in de bodem doorsijpelt en de grondwatertafel aanzuivert. Dat maakt deel uit van de natuurlijke waterkringloop.

De geologische formatie van de ondergrond bepaalt mee hoeveel water wordt vastgehouden in de bodem en hoe dat water zich daar gedraagt. Waterdeeltjes kunnen percoleren (zakken) door zandformaties, omdat zandkorrels relatief groot en veelhoekig zijn waardoor er vrij veel ruimte tussen de zandkorrels is waar lucht en water kunnen zitten. Klei is een zeer fijne korrel en kan een nagenoeg ondoordringbare laag vormen in de bodem. Dan zoekt het grondwater boven de kleilaag een weg naar een lagergelegen punt. Daar waar kleilagen dagzomen (aan de oppervlakte komen), kan een bron of kwel ontstaan.

Het Pajottenland is rijk aan bronnen en kwelgebieden. Verspreid over de hogere delen in het landschap, midden in velden of in dorpen, zijn er plekken waar water zijn weg vindt naar de oppervlakte. Zo markeert in Herne een rij van 4 opgaande abelen op een talud de plek van een bron. Het aanpalende grasland met poel ten zuidwesten van de bomenrij behoort tot een bronamfitheater van een zijloop van de Scheibeek-Ketelbergbeek.

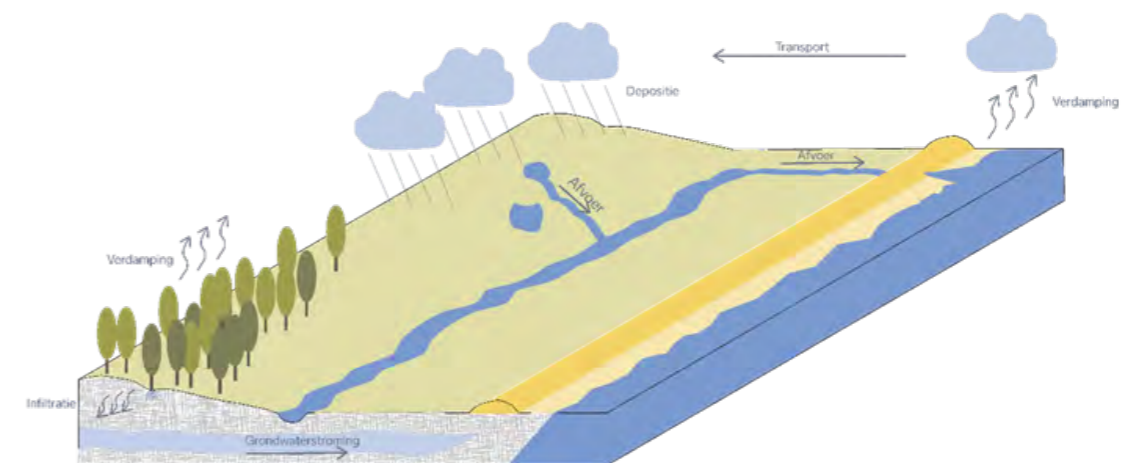

fig 5. Schematische voorstelling van het natuurlijke watersysteem

fig 6. Bron aan de voet van een talud, gemarkeerd door een bomenrij.

Asymmetrische valleien

Onder meer Dender, Zenne en Mark bepalen de natuurlijke grenzen van het verstilde Pajotse binnengebied. In het zuiden stromen de Mark en haar zijbeken. In het oosten en noordoosten stromen de Pedebek en de Zuunbek – beide zijbeken van de Zenne die het hart van het Pajottenland bevoeien. In het westen en noordwesten tenslotte gelden de Molenbek-Wolputbek en de Bellingenbek – zijlopen van de Dender – als natuurlijke structuren in het landschap. Ze hebben vaak biologisch waardevolle oevers met natte graslanden of valleibossen.

De vallei van de Dender is, net als vele andere valleigebieden in het Pajottenland typisch asymmetrisch. De zuidoostelijke oever van de Dendervallei is steil, in tegenstelling tot de noordwestelijke zijde. Die asymmetrie kreeg vorm tijdens de laatste IJstijd. Wanneer wintersneeuw smelt en dat water langzaam in de bodem kan dringen en kan vermengen met ontdooid bodemmateriaal, kan een dikke modderbrij plots in een grote massa over de nog steeds bevroren ondergrond gaan schuiven en uitwaaiëren aan de voet van de helling, waar de helling zelf wordt afgevlakt. Dat soort massale hellingerosie op de helling die het meest blootstaat aan de elementen, zorgde voor de typische asymmetrische valleien.

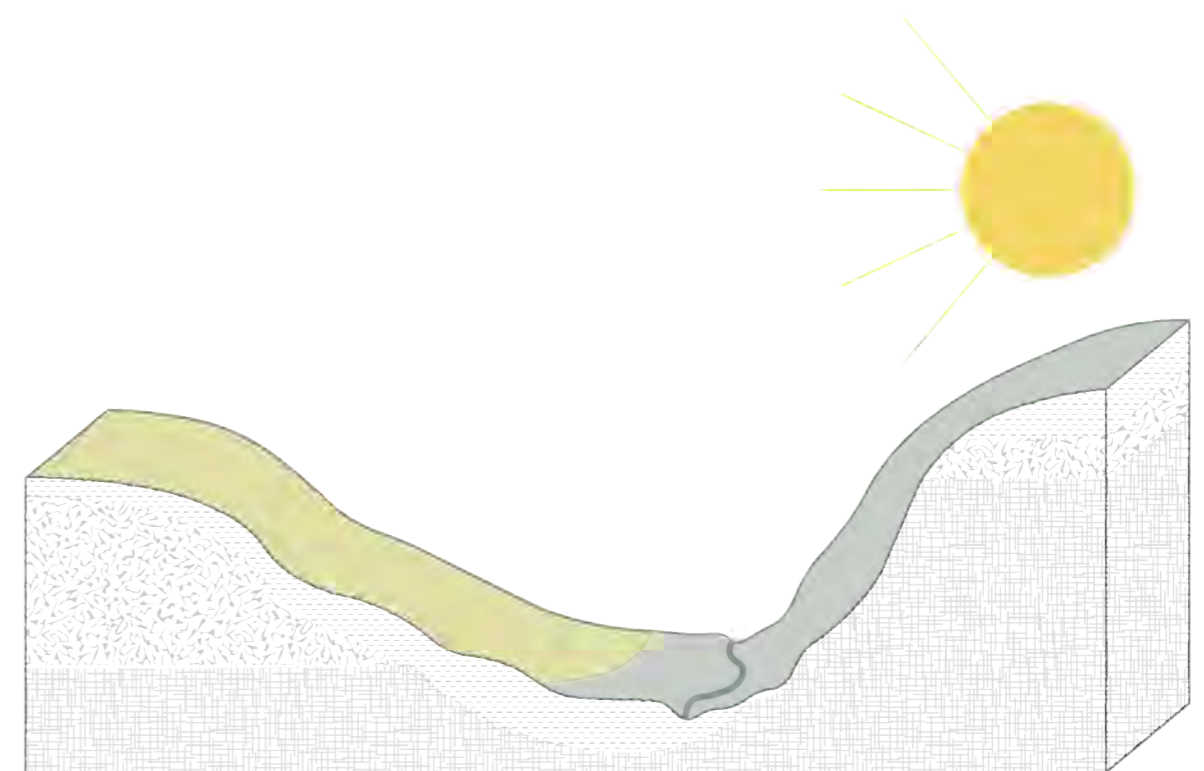

fig 7. Schematische voorstelling van een asymmetrische vallei

BLINDE VLOKREEFTJES IN KALKTUFBRONNEN

Op verschillende plekken in het Pajottenland is een kalkrijke ondergrond aanwezig, waardoor in bovenstroomse delen kalkrijk grondwater in de waterloop terecht komt, bijvoorbeeld in het Raspaillebos. Vandaag zien we de sporen daarvan als een dun kalklaagje op planten en plantenresten in het water. Zulke kalkrijke bronomgevingen kennen een specifieke mossenflora en bronplanten. Er leven zeldzame organismen die gebonden zijn aan kalkrijke bronmilieus zoals de blinde vlokreeft Gammarus. Dat soort habitat komt niet veel voor in Vlaanderen. Belangrijk is het beschermen van de natuurlijke waterhuishouding zodat de bron niet droogvalt, het vermijden van inspoeling van meststoffen in het grondwater en het behoeden van de plek voor betreding en vertrapping.

fig 8. Blinde vlokreeft

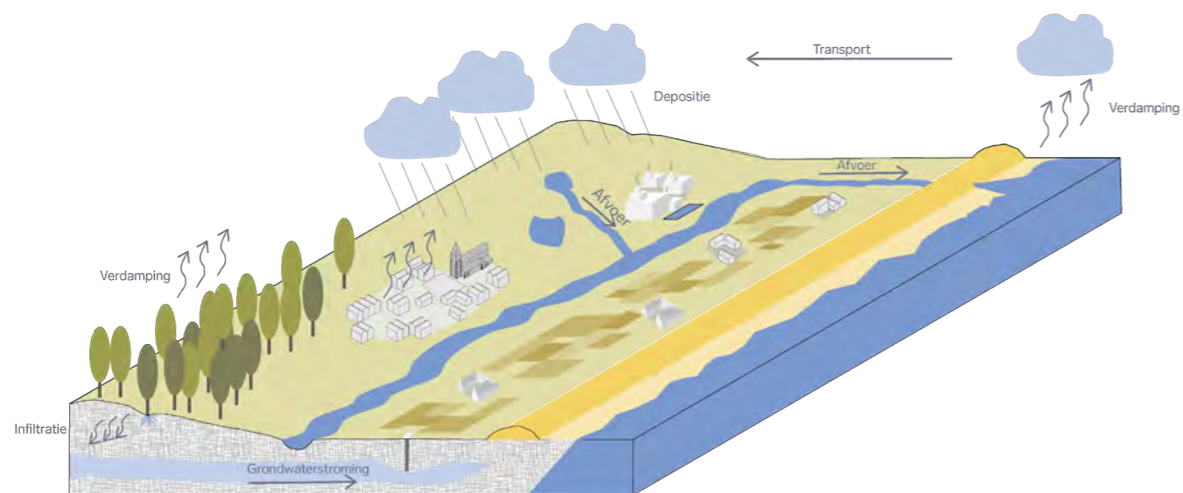

fig 9. Schematische voorstelling van het watersysteem met menselijke invloed

Uitdagingen voor het watersysteem

Het watersysteem van het Pajottenland staat, net als in de rest van Vlaanderen, voor stevige uitdagingen. Een kort overzicht:

- + we laten regenwater te snel afstromen naar zee en geven het onvoldoende ruimte en tijd om in de bodem te infiltreren;
- + gecombineerd met een degradatie van de capaciteit van de bodem zelf om water op te nemen, werkt dat droogte in de hand;
- + de grondwaterpeilen worden op die manier ook onvoldoende aangezuiverd;
- + en de vele bronnen en kwelzones die het gebied rijk is, worden op die manier bedreigd.

De aanwezigheid van het fijnmazige waternetwerk in het Pajottenland gaat hand in hand met een specifieke biotoop. Watergebonden natuur, van broekbossen tot vochtige hooilanden, heeft eigen kenmerkende soorten planten en dieren die er gedijen. Natte natuur werkt als een spons: in regenachtige periodes neemt het water op om het in droge periodes vrij te geven aan de omgeving. Op die manier draagt natte natuur zowel bij aan het verminderen van wateroverlast als aan het inperken van langdurige droogtes.

fig 10. Overstroming in 2010, Okegem - Roosdaal

Door het heuvelachtige reliëf met veel beekvalleien is het Pajottenland extra kwetsbaar voor overstromingen door neerslag. Die overstromingen komen vooral voor in de zomer: tijdens hevige onweersbuien valt een grote hoeveelheid neerslag tijdens een korte piekperiode. Overstromingen door neerslag situeren zich in lokale depressies. Afhankelijk van de ruimtelijke ordening, is niet elke straat of wijk even hard getroffen.

Naast het evenwicht in aanbod en vraag naar water, is ook de waterkwaliteit een belangrijke uitdaging in het Pajottenland. Milieuhinder door de lozing van ongezuiverd rioolwater is immers een probleem. Het is bijna overal aanwezig. Oorzaak is de mindere prioriteit die gegeven werd in de Vlaamse waterzuiveringsprogramma's en de sterk verspreide bewoning. Dat laatste gegeven maakt dat er in de regio meer nood is aan individuele afkoppelingsoplossingen. De slechte waterkwaliteit van de kleine waterlopen is niet enkel nefast voor het milieu, maar ook voor toerisme en recreatie.

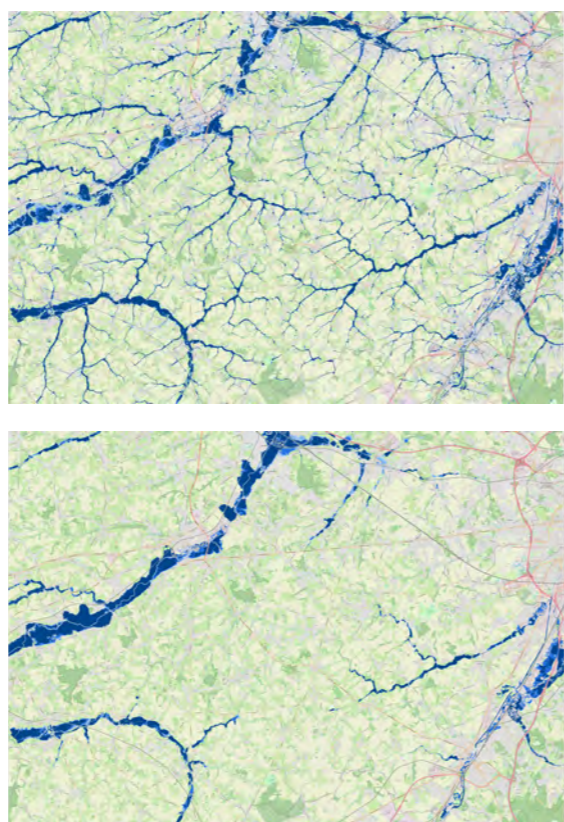

fig 11. Overstromingsgevoelig gebied in het huidige klimaat: boven het risico op overstromingen door regenval, onder het risico op overstromingen vanuit waterlopen. De donkerblauwe zone is het gebied dat onder water staat bij een bui die eens om de 10 jaar voorkomt, de middelblauwe zone is het gebied dat onder water staat bij een bui die eens om de 100 jaar voorkomt en de lichtblauwe zone is het gebied dat onder water staat bij een bui die eens om de 1000 jaar voorkomt.

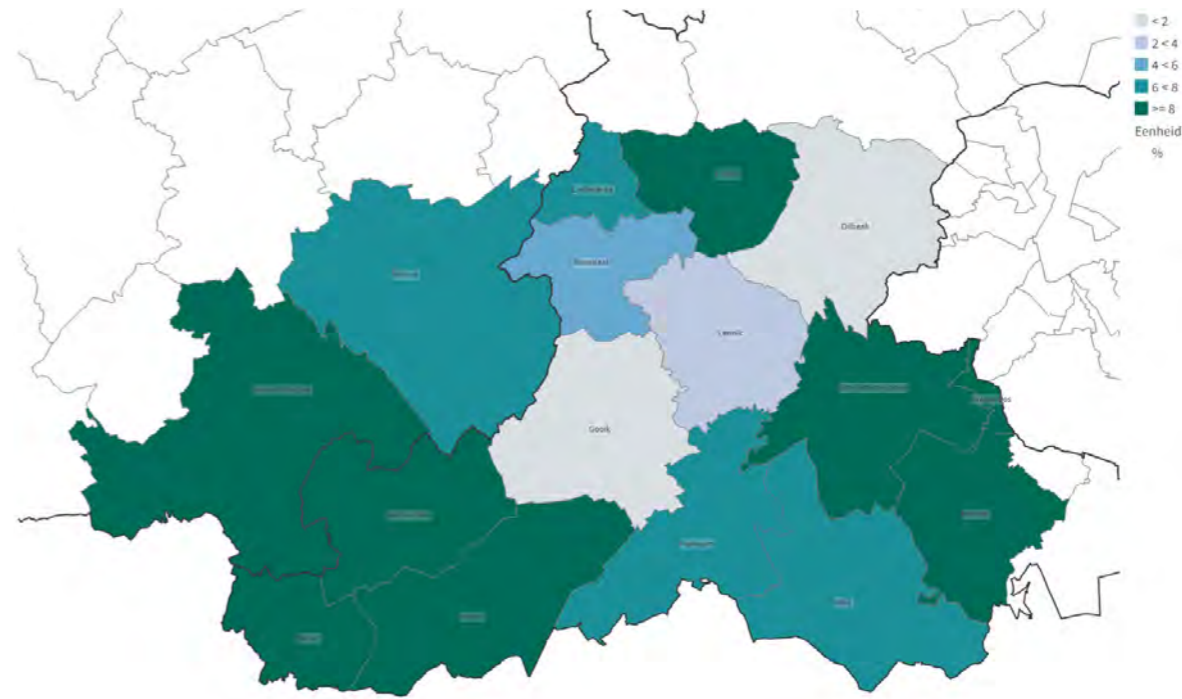

fig 12. Inwoners in of bij effectief overstromingsgebied in 2021: het aantal inwoners dat getroffen is bij een overstroming is niet evenredig met het overstromingsrisico. In een aantal zones lopen beduidend meer mensen het risico op wateroverlast bij hevige regen.

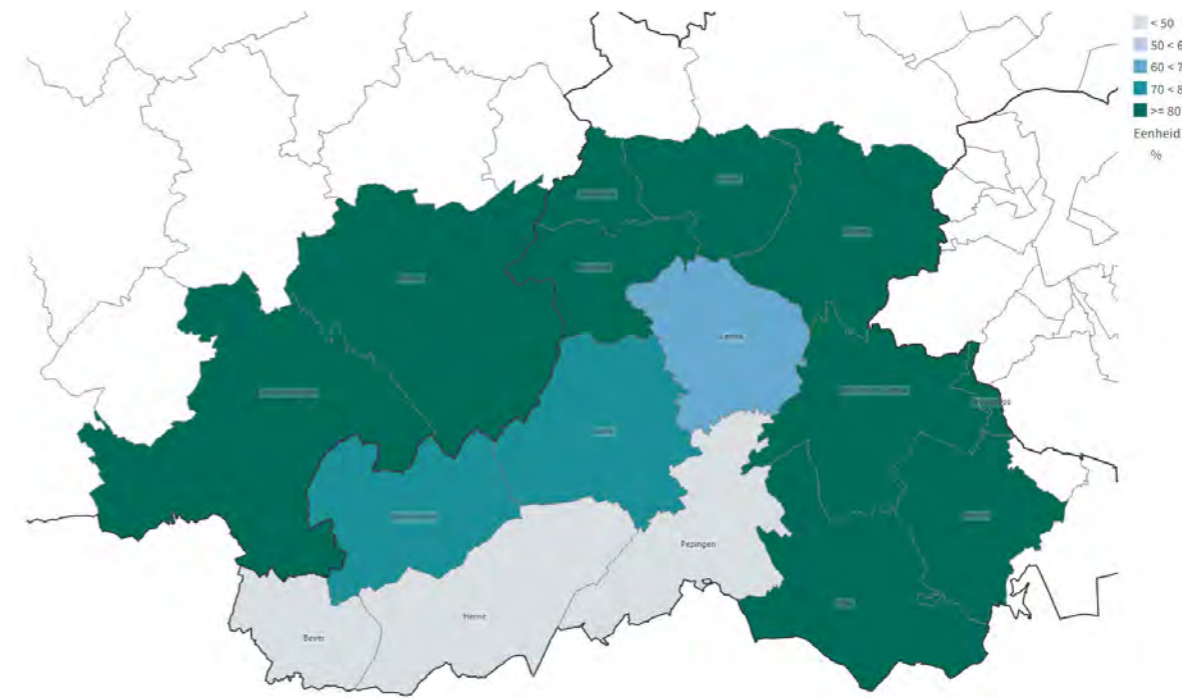

fig 13. Rioleringsgraad in 2021

+ Een vruchtbare bodem

Op de hellingen en plateaus van het Pajottenland zijn leem- en zandleemgronden afgezet die lokaal sterk kunnen verschillen in functie van de plaatselijke waterhuishouding en profielontwikkeling. In het algemeen kan worden geconcludeerd dat de hogere delen het droogst zijn. Profielen of horizonten zijn de opeenvolgende waarneembare horizontale lagen in de eerste meters van de bodem. De leembodems zijn erg vruchtbaar en daardoor zeer waardevol voor landbouw. In de valleien en in de lokale depressies wordt voornamelijk zandleem en klei afgezet. Vandaar dat akkerbouw terug te vinden is op de plateaus, de hoger gelegen kouters, en dat op de graslanden in de valleien aan veeteelt werd gedaan. De geologische lagen en het reliëf bepalen op welke diepte het grondwater zich bevindt en aangezien er op relatief korte afstand grote verschillen kunnen zijn, zit er een sterk verband tussen geologie, bodem en landgebruik. Gedurende honderden jaren bepaalden de eigenschappen van de ondergrond de ruimtelijke ordening van het Pajottenland.

Het leem werd niet alleen gebruikt als vruchtbare bodem, maar werd ook geogst om bakstenen mee te maken. De aanrijking met klei zorgt voor een goed aan elkaar klitten van de leemkorrels en de combinatie van leem en klei zorgt voor een goede poreuze baksteen. Eeuwenlang was steenbakken een aanvulling op de activiteiten van boerderijen. Op grote hoven werd in de rustigere herfst- en winterperiode leem ontgonnen. Na het zaaien werden in houten mallen stenen gevormd die dan te drogen werden gelegd. Na de oogstactiviteiten werden de stenen gebakken in veldovens. Vanaf de 19e eeuw treedt er een mechanisering op in de steenbakkerij en is er net als in andere sectoren een sterke schaalvergroting.

fig 14. De sterke band tussen bodem en bodemgebruik is goed zichtbaar wanneer de Ferrariskaart van eind 18e eeuw naast de bodemkaart wordt gelegd.

STEENBAKKERS & STRAATNAMEN: HERINNERING AAN HET AMBACHT

Op de hoek van de Galgstraat en de Edouard Rooselaersstraat in Sint-Pieters-Leeuw bevond zich tot in de jaren 1950 een steenbakkerij, waar karelen, vierkante stenen, werden gebakken. Ook de wijk tussen de Brusselbaan en de Gladiolenlaan werd genoemd naar die activiteit.

In de straatnamen van Sint-Pieters-Leeuw vind je nog mineralogische verwijzingen terug: Kareeloven (een oven om vierkante stenen te bakken), Steenbakkerijstraat, Meersteen, Schaliestraat (komt al in deze naam voor op de Popp-kadasterkaarten) en Steenbergstraat.

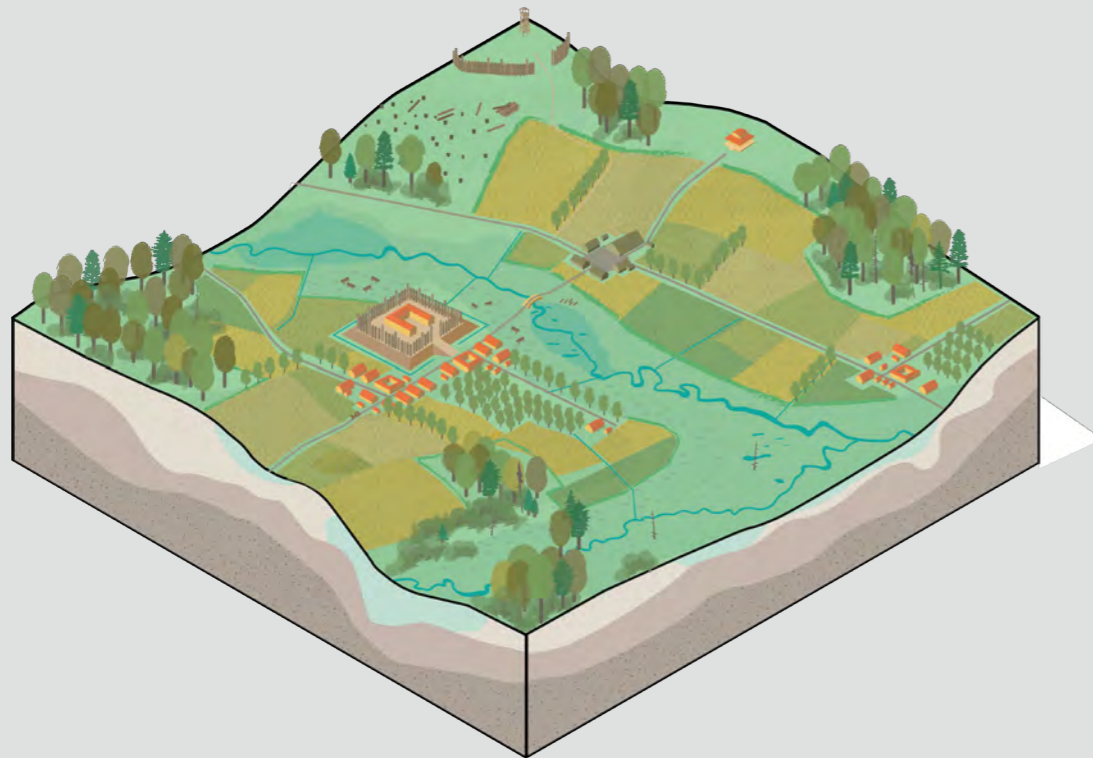

fig 15. Virtuele reconstructie van een middeleeuwse kareeloven

Romeinse villa's en inheemse landbouwnederzettingen

De komst van de Romeinen in de 1e eeuw voor Christus bracht net als in andere veroverde regio's grote veranderingen mee op economisch, sociaal en politiek vlak. De lokale Keltische landbouwgemeenschappen maakten plots deel uit van een gigantisch rijk met een sterke handelsorganisatie en een administratief netwerk. Globalisering avant la lettre. De landbouwactiviteit in het Pajottenland nam zodanig toe dat er nauwelijks nog bosfragmenten overbleven. Er werd immers niet alleen bos omgezet in akkerareaal maar er werd ook een enorme hoeveelheid timmerhout, brandhout, ambachtshout, geriefhout en funderingshout geoogst. Om al die landbouw- en ambachtsproducten te kunnen verhandelen én om legereenheden snel van A naar B te brengen, legden de Romeinse landmeters rechte wegen aan, voornamelijk op de waterscheidingslijnen.

Zo was er een Romeinse weg tussen de grotere handelsnederzettingen van Bavay in Noord-Frankrijk en Asse die dwars door het Pajottenland liep. Ter hoogte van Kessel kruist die de weg tussen Cassel, ook in Noord-Frankrijk, en Tongeren. Op die plaats was ook een Romeinse handelsnederzetting gevestigd. Archeologisch onderzoek geeft het beeld van een langgerecht straatdorp waarvan de huizen met hun korte zijde naar de straat gekeerd stonden. Dat was een typisch patroon voor een centrale nederzetting, of een vicus. De landbouwbedrijven exploiteerden het landschap en ontgonnen grondstoffen en de vicus fungeerde als commerciële draaischijf waar producten en diensten voor de regio werden uitgewisseld. Ook het toponiem Kester wijst op een Romeinse aanwezigheid, waarschijnlijk van een Romeins legerkamp (castrum) langs de weg maar die militaire aanwezigheid is nog niet bevestigd met archeologische vondsten. Ook Lennik en Gooik zijn plaatsnamen die terug te voeren zijn op de Romeinen: de -ik is een overblijfsel van -iacum (landgoed, domein).

200 n.C. >> Met de Gallo-Romeinse samenleving transformeerde het landschap grondig: sommige Gallische nederzettingen bleven bewoond en kregen Romeinse burens. De Romeinen organiseerden hun stenen huizen aan kruisingen van wegen, meestal met de korte zijde van de woonst parallel met de weg. Dichtbij Romeinse villa's verschijnen de eerste boomgaarden. En nagenoeg het hele landschap wordt in agrarisch gebruik genomen.

De Gallo-Romeinse samenleving kende geen sterke assimilatie, maar eerder een grote diversiteit. De Romeinen bouwden stenen villa's als de kern van het Romeinse landbouwbedrijf, voornamelijk op heuvelplateaus en op zuidoost-gerichte zachte hellingen, nabij stromend water. Ze plantten boomgaarden met nieuwe noot- en fruitsoorten als mispel, tamme kastanje en perzik en legden moestuinen aan. Daarnaast blijft de lokale bevolking lemen en houten woningen bouwen binnen een omgracht erf. Door de graasdruk ontstonden graslanden waar runderen, schapen, geiten en paarden voedsel konden vinden. Tussen die weilanden door bevonden zich hakhoutbosjes.

Het Onroerend Erfgoeddepot van Vlaams-Brabant bewaart verschillende archeologische vondsten. Bij opgravingen in Leerbeek werd een kelder aangetroffen die verband houdt met Romeinse landbouwactiviteit. Langs de Bosbeek (Kwadebeekstraat) in Gooik beek vonden archeologen resten die behoren tot vermoedelijk twee aparte Romeinse villadomeinen. Zo'n domein was een groot landbouwbedrijf. In de 1e of begin 2e eeuw n.C. stond aan de noordzijde van de beek een vrij monumentaal gebouw van minimaal 16,5 op 28 meter. Dat de eigenaar goede zaken deed, is op te maken uit het feit dat het huis met de tijd werd aangepast en verbeterd. Iets verderop werd een bijzondere houten kelder en verschillende houten bijgebouwen ontdekt. De fundering bestond uit een houten frame. De kelder (ruim 15m²), mogelijk gebruikt voor het bewaren van de oogst, was opgebouwd en afgewerkt met eikenhouten balken en planken. Het is uitzonderlijk voor het Pajottenland dat een houten structuur zo goed in de bodem bewaard is gebleven.

Het ontbossen van de streek had ook gevolgen voor de waterlopen. De hellingen waren opnieuw onderhevig aan erosie waardoor er veel sedimenten in de valleien werden achtergelaten. De rivieren zouden daardoor weer regelmatig overstromen. En na elke overstroming bleef een slib- en kleilaag achter. Op die manier onderstonden meanderende rivieren met een brede overstromingsvlakte én door de hogere waterpeilen in de waterlopen takelden de Elzenbroekbossen en veenmoerassen af en vormden om tot drassige hooilanden.

An aerial photograph of a rural landscape. The foreground and middle ground are dominated by a mosaic of agricultural fields. Some fields are vibrant green, while others are brown, indicating they have been plowed. A dense line of trees with yellow and orange autumn foliage runs across the middle. In the background, a small village with houses and a church spire is visible under a blue sky with light clouds.

HET MOZAÏEKLAND: EEN LAPPENDEKEN VAN VOEDSEL- PRODUCTIE EN BIODIVERSITEITS- KAMERS

+ Land- en tuinbouwlandschap

In de context van een hedendaags verstedelijkt Vlaanderen heeft het Pajottenland zijn uitgesproken open ruimte-identiteit weten te behouden door de verankering van de typische familiale landbouw. Meer dan 80% van de open ruimte in het Pajottenland is in agrarisch gebruik. De multifunctionaliteit van landbouw met de andere openruimtefuncties komt grotendeels voort uit de eeuwenoude traditie van grondgebonden landbouw met een kleinschalig karakter. De kleine landschapselementen zoals hagen, boomgaarden en poelen zorgen voor overgangen tussen akkers en graasweiden voor vee en boerenpaarden, en voor natuureilandjes en -strookjes in het landschap. Een fijnmazig netwerk van kronkelende wegen die vroeger boerderijen met dorpen verbonden is vandaag de trage wegnennetwerk dat het gebied toegankelijk maakt voor de recreant. In de zeer vochtige gebieden houden kleine bosjes stand als relict van de oude wouden, en kregen doorgaans een functie als jachtgebied en voor houtproductie.

Zo is de landbouw al eeuwenlang de belangrijkste vormgever van het Pajotse cultuurhistorische landschap.

Het Pajottenland is de historische productieplaats van voedsel voor het nabijgelegen stedelijke centrum van Brussel. De nabijheid van de stad, de toename van de bevolking, en landbouwgeschiktheid van de gronden zorgden in de eerste helft van de 20^e eeuw voor een enorme toename van de land- en tuinbouwactiviteit. Het Pajottenland werd in die tijd niet voor niets 'de groentetuin van Brussel' genoemd. Het telen van groenten is arbeidsintensief, maar was winstgevend, ook op kleine percelen. Op sommige plaatsen was de eigendomsstructuur van de landbouwgronden sterk versnipperd, met boerderijen die vaak van minder dan 1 ha groot waren. Hier deden de 'Boerkozen' hun werk. Daarnaast fungeerden de grote vierkantshoeves als zelfstandige entiteiten met een focus op akkerbouw los van een dorpskern en verspreid op het platteland.

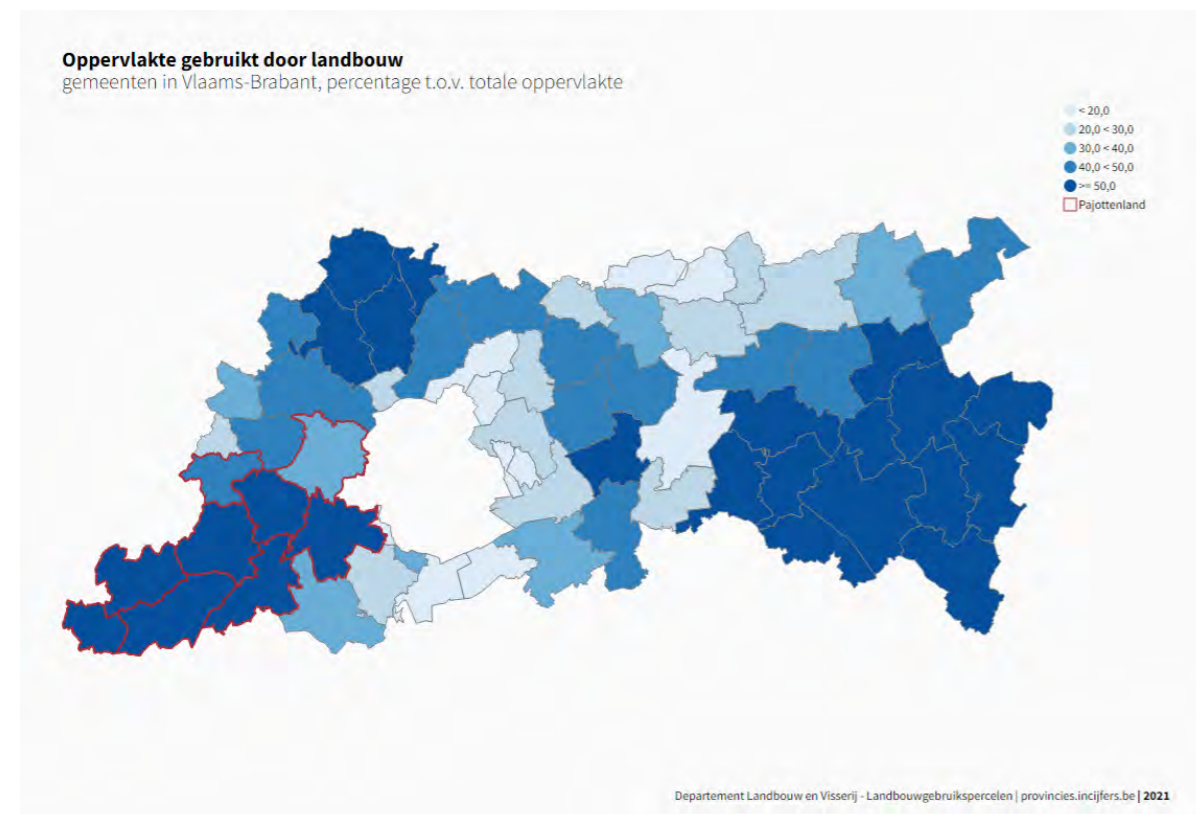

fig 16. Het aandeel gronden in gebruik door land- en tuinbouw is zeer hoog in het Pajottenland.

fig 17. Het aandeel gronden die planologisch beschermd zijn als landbouwgrond ligt zeer hoog in het Pajottenland.

fig 19. Het oudste ijzeren landbouwwerktuig uit de regio? Dat is deze middeleeuwse tweehandige hooivork die werd opgegraven in Leerbeek. Zulke hooivorken zijn zeer lang in gebruik geweest. De vondst is in eigendom van de Gewestelijke Maatschappij voor Volkshuisvesting en wordt beheerd door het Onroerend Erfgoeddepot-Vlaams Brabant.

fig 18. Foto van rond 1980, zicht op het glooiende landschap met op de achtergrond de Sint-Pauluskerk in Vollezele (Galmaarden)

JETBEZEN, DE ZOETE LEKKERNIJ

Het Pajottenland werd door de socialistische voorman Emile Vandervelde de *pays des fraises* genoemd. Hoewel de vrucht al van in de middeleeuwen was gekend, startte de commerciële aardbeiteelt in het Pajottenland midden 19^e eeuw. De teelt werd hier waarschijnlijk geïntroduceerd door de tuinman van het kasteel van Itterbeek rond 1860. De aardbeiteelt bleek uiterst geschikt voor de relatief kleine landbouwpercelen en was een goede vervanger voor de in verval geraakte hopteelt. De introductie van buurtspoorwegen maakte dat de producten efficiënt naar de vroegmarkt van Brussel kon worden gebracht. Bovendien organiseerden verschillende gemeentebesturen lokale fruitmarkten in de buurt van tramhaltes om het vervoer te vergemakkelijken. De teelt werd een typische arbeidsintensieve seizoensactiviteit waarbij het hele boerengezin werd betrokken. In Eizeringen (Lennik) kweekten maar liefst 7 op de 10 gezinnen aardbeien. Het absolute hoogtepunt situeert zich in de jaren 1950 en 1960. Door concurrentie van serrekweek in Nederland en productie in het Middellandse Zeegebied met goedkope arbeidskrachten kromp de aardbeikweek in het Pajottenland sterk. De laatste jaren is er een heropleving van de teelt merkbaar, voornamelijk in de biologische landbouw. Ook in het proefcentrum Pamel doet men praktijkgericht onderzoek naar de biologische teelt van aardbeien en kleinfruit.

fig 20. Schepdaalse aardbeien worden naar de markt gebracht.

+ Kleine landschapselementen

Het Pajotse landschap is rijk aan kleine landschapselementen zoals bomenrijen, hagen, houtkanten, trage wegen, bloemrijke akkerranden, boomgaarden, poelen, solitaire bomen die het resultaat zijn van ingrepen in het landschap door de verschillende generaties Pajotse boeren. Kleine landschapselementen trekken bestuivers en plaagbestrijders aan, slaan CO₂ op, houden de bodem vast en bewaren het oude landschap. Het Pajotse binnengebied heeft met zijn rijkdom aan kleine landschapselementen zeer hoge natuurwaarden. Maar die natuur is ook kwetsbaar door hun individuele beperkte oppervlakte en doordat ze ingesloten liggen tussen gronden met andere functies zoals wegen, land- en tuinbouw, woningen en tuinen. Bovendien zijn ze in de praktijk slechts in beperkte mate planologisch erkend en beschermd.

Veel kleine landschapselementen hadden vroeger een economische functie. Poelen werden gegraven om vee te laten drinken, knobomenrijen of houtkanten bakenden percelen af en het snoeihout kon nuttig worden gebruikt als brandhout.

Door de intensivering van de landbouw en de toenemende bebouwing staan veel van die kleine landschapselementen onder druk.

Die kleine landschapselementen vormen nochtans een belangrijk leefgebied voor akkervogels, kleine zoogdieren en tal van andere fauna zoals insecten. De landschapselementen doen dienst als natuurlijke verbindingen tussen afzonderlijke grotere natuurgebieden. Lijnvormige kleine landschapselementen zoals heggen vormen corridors waarlangs dieren en planten die in het ene natuurgebied leven ook het andere natuurgebied kunnen bereiken; zo raken populaties van die soorten niet geïsoleerd van elkaar. Puntvormige kleine landschapselementen zoals poelen of kleine bosjes doen hetzelfde, maar dan als stapstenen. Ook vandaag nog is de boerennatuur en verwevenheid van landbouw met natuur het belangrijkste element in de natuurwaarde van het Pajottenland en vormen kleine landschapselementen dus een essentieel onderdeel van het Pajotse cultuurhistorische én natuurlandschap.

©Boerennatuur

Bomengroep

Een bomengroep is een cluster van bomen in een verder opener landschap. Een bomengroep kan in of langs een weiland worden gebruikt om schaduw te bieden aan vee of wordt in het Pajottenland ook vaak gevonden naast of rond een kapel of kruis.

<< 9 opgaande linden aan de neogotische Onze-Lieve-Vrouwkapel of Saffelbergkapel (Beeldbank Onroerend Erfgoed id 188454, © Geert Van der Linden)

>> 2 taxussen vormen een historische eenheid met het wegkruis (Beeldbank Onroerend Erfgoed id 189628, © Geert Van der Linden)

Bomenrij

Een bomenrij is als lijnvormige reeks van te minste 10 aangeplante inheemse bomen een sterk beeldbepalend element in het landschap. Bomenrijen hebben verschillende verschijningsvormen die ook in het Pajottenland zijn terug te vinden. Bomenrijen vind je langs perceelsgrenzen, langs paden of straten. Ze kunnen bestaan uit knotbomen of uit hoogstambomen, ze kunnen uit eenzelfde soort bestaan of uit verschillende boomsoorten. Bomenrijen hebben alleszins ook een belangrijke ecologische waarde als plaats voor onder meer vogels en vleermuizen om te broeden, foerageren, zich te verschuilen en als uitkijkpost.

<< opgaande bomenrij van es op een talud (Beeldbank Onroerend Erfgoed id 189686, © Geert Van der Linden)

>> knotwilgenrij van 16 schietwilgen bij een grasland (Beeldbank Onroerend Erfgoed id 187289, © Geert Van der Linden)

Solitaire boom

Een solitaire boom is een vrijstaande boom die de kans krijgt om tot zijn volle habitus uit te groeien. In het agrarische landschap van het Pajottenland zijn solitaire bomen vaak hoekbomen die een kruispunt van perceelsgrenzen aangeeft, kapelbomen die religieuze devotie bekrachtigen of welkomstbomen aan de ingang van een erf.

<< beeldbepalende haagbeuk als welkomstboom aan het boerenerf (Beeldbank Onroerend Erfgoed id 190369, © Geert Van der Linden)

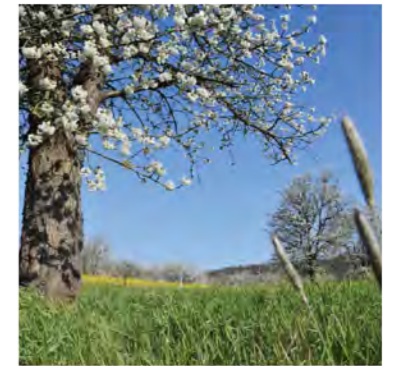
>> zomereik als hoekboom, vermoedelijk de dikste knoteik uit de omgeving (Beeldbank Onroerend Erfgoed id 189233, © Geert Van der Linden)

Hoogstamboomgaard

Hoogstamboomgaarden zijn veelvoorkomende landschapselementen in het Pajottenland. De fruit- of notenbomen worden in een raster aangeplant, ver genoeg van elkaar zodat de kruinen van de bomen elkaar niet raken. Vaak wordt een boomgaard gecombineerd met een graasweide en omheind door een haag of heg. Ze verschenen voor het eerst in het Pajottenland met de komst van de Romeinen en zijn nu niet meer weg te denken uit het landschap, vaak gekoppeld aan een kasteeldomein of agrarisch bedrijf. De boomgaarden zijn soms al eeuwen oud, hoewel de bomen zelf vaak niet ouder dan 100 jaar worden.

<< boomgaard bij Plattelandscentrum Paddenbroek (© Regionaal Landschap Pajottenland & Zennevallei)

>> boomgaard in Gooik (© Regionaal Landschap Pajottenland & Zennevallei)

Houtkant en houtwal

Een houtkant is een lijnvormig landschapselement dat bestaat uit struiken en bomen en een onderbegroeiing van kruiden, breder dan één bomenrij. Wanneer een houtkant is aangeplant op een aarden wal die door de mens is aangelegd, dan spreken we over een houtwal.

<< houtkant van o.a. kornoelje, hazelaar, es, abeel, zoete kers, iep op een talud (Beeldbank Onroerend Erfgoed id 189759, © Geert Van der Linden)

>> houtkant met 2 opgaande eiken en een knoteik, verrijkt met sleedoorn, olm, braam en bosroos (Beeldbank Onroerend Erfgoed id 216348, © Geert Van der Linden)

Hakhout

Hakhout is een beheervorm waarbij bomen regelmatig (om de 5 à 15 jaar, afhankelijk van de boomsoort) tot net boven de stambasis worden afgezet. Hakhoutbeheer kan worden toegepast op een bos, bomenrij, houtkant... Die beheervorm werd in het verleden voornamelijk toegepast om brandhout te produceren. In de praktijk ontstaat op die manier een stoof: ondergronds 1 wortelstelsel met daarop verschillende stammen.

<< oude essenstoof op de steilrand bij de Ketelbergbeek (© ANB)

>> houtkant op een talud, onder hakhoutbeheer (Beeldbank Onroerend Erfgoed id 187311, © Geert Van der Linden)

Heg

Een heg is een lijnvormig landschapselement dat bestaat uit 1 of 2 rijen struiken en bomen die om de 2 à 3 jaar worden teruggesnoeid. Heggen structureren het landschap en verdelen het in landschapskamers en ze hebben ook een bijzonder belang voor de ecologie als schuil-, nest- en foerageerplek voor tal van dieren. Een bijzondere vorm van heg is een vlechthege, waarbij de takken worden geleid, neergelegd of gevlecht om een ondoordringbaar geheel te maken.

<< bloeiende heg langs de Zuun
(© Sara Geets)

>> veekeringshaag van verschillende boom- en struiksoorten met sporen van vlechtwerk (Beeldbank Onroerend Erfgoed id 189981, © Geert Van der Linden)

Haag

Een haag is een lijnvormig element in het landschap en bestaat uit 1 of 2 rijen van dicht opeen geplante heesters die door intensief beheer van regelmatig scheren in een strakke vorm worden gehouden en beperkt blijven in hoogte. Ook hagen structureren net als heggen het landschap en hebben een bijzonder belang voor de ecologie. In het Pajottenland zijn er vooral doornige hagen zoals meidoornhagen te vinden in het landschap, veelal als perceelsrandbegroeiing. De komst van prikkeldraad heeft hun aantal in het Pajottenland doen slinken.

<< gemengde haag van voornamelijk meidoorn langs grasland bij de Mark (Beeldbank Onroerend Erfgoed id 189683, © Geert Van der Linden)

>> bijzonder oude scheerhaag van olm als erfafsluiting (Beeldbank Onroerend Erfgoed id 216346, © Geert Van der Linden)

Kaphaag

Kaphagen worden gevormd door een rij knobomen die zeer dicht op elkaar zijn aangeplant.

<< kaphaag van haagbeuk aan een hoogstamboomgaard (Beeldbank Onroerend Erfgoed id 190172, © Geert Van der Linden)

>> voormalige kaphaag van es en wilg (Beeldbank Onroerend Erfgoed id 190402, © Geert Van der Linden)

Graft

Een graft is een kleine terrassering in een helling, soms begroeid met een houtkant of heg. Graften zijn ontstaan doordat er vroeger een lijnvormig landschapselement was aangeplant parallel aan de hoogtelijnen waar aan de voet afgespoelde materie zich afzette. Vaak zijn graften ontstaan op percelen die in akkerbouw waren en die onderhevig waren aan erosie.

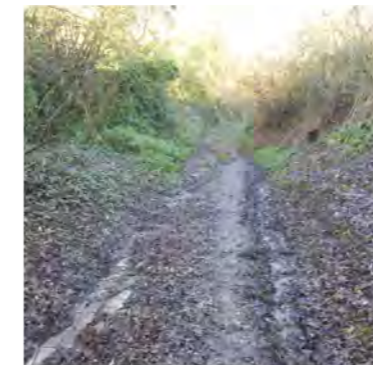
<< graft in een grasveld in Sint-Laureins-Berchem (© Pascal Brackman)

>> graft tussen Zijpstraat en Paddenbroekstraat in Gook

Holle weg, veldweg en kerkwegel

Een holle weg is een weg die door eeuwenlang gebruik en erosie zo diep is uitgesleten dat hij tussen twee hellingen ligt. Vaak zijn de taluds beplant met een houtkant, haag of heg. Naast holle wegen ligt het Pajottenland voornamelijk bezaaid met veldwegen en kerkwegels die een belangrijk deel uitmaken van het recreatieve netwerk.

<< onverharde holle weg sterk ingesneden in de oostelijke steilrand van de Dendervallei, beide bermen begroeid met een houtkant (Beeldbank Onroerend Erfgoed id 288537, © Inge Verdurmen)

>> veldweg langs een boomgaard in Sint-Pieters-Leeuw (© Sara Geets)

Fauna- akkerrand

Een akker of akkerrand die wordt ingezaaid met een mengsel van één- en meerjarige akkerkruiden, granen en landbouwgewassen wordt een fauna-akker genoemd. Belangrijk is dat het aandeel grassen beperkt is. Honingbijen, wilde bijen, torren, insecten, akkervogels, hazen, konijnen, veldmuizen... hebben baat bij fauna-akkers. Tot begin 20e eeuw behoorden akkers tot de landbouwgebieden met de hoogste biodiversiteit, maar door intensivering van teelten en monoculturen is die biodiversiteit zeer sterk aangetast.

<< akkerrand met bloemrijke kruiden in Dilbeek (© Persinfo.org)

>> vogelakker waarbij stroken luzerne worden afgewisseld met stroken van granen en kruiden (© VLM)

Poel

Een poel wordt meestal door de mens uitgegraven: een relatief kleine en ondiepe waterpartij met flauwe oevers. Vaak bevindt een poel zich in een grasland, bedoeld als drinkplaats voor het vee op plaatsen waar ander drinkwater niet voorhanden is. In het verleden werden poelen ook soms gegraven dichtbij boerderijen of nederzettingen om bluswater te hebben of als schapenwasplaatsen. Kloosters, abdijen en kastelen hebben vaak ook poelen gegraven als visvijvers. Stroomopwaarts van watermolens werden vaak ook waterpartijen gegraven zodat de molen ook in drogere periodes over voldoende waterdebiet zou beschikken om te kunnen functioneren.

<< Poel Nattendries (© Regionaal Landschap Pajottenland & Zennevallei)

>> (© Regionaal Landschap Pajottenland & Zennevallei)

√ © Hiking Advisor

SCHAAPHERDERS

De kudde van herder Hugo O bestond uit Lakense en Vlaamse schapen, aangevuld met Ardense Voskoppen. Hugo kreeg de kans om als jonge man met een kudde aan de slag te gaan in de Franse Pyreneeën en in de Alpen. Met die ervaring keerde hij terug naar Gooik om samen met Regionaal Landschap Pajottenland en Zennevallei een tweejarig traject uit te stippelen: een zoektocht naar het rendabel maken van het ambacht in de regio. Er werden heel wat kansen en locaties gevonden, maar in afwachting van structurele financiering werd het project voorlopig stopgezet.

fig 21. De voorlopig laatste schaapherder van het Pajottenland.

+ Natuurgebieden en bossen

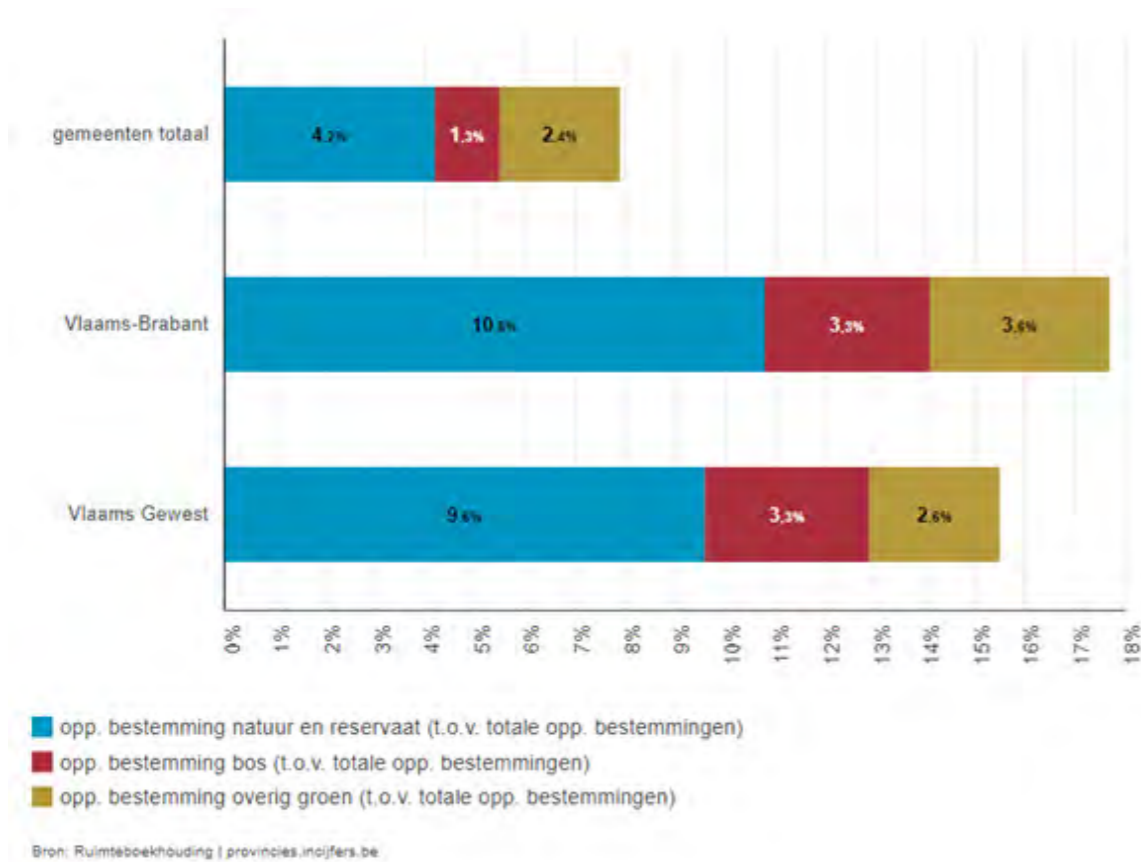

fig 22. De oppervlakte bestemd voor groen ligt in het Pajottenland ruim onder het Vlaamse gemiddelde (2022)

In de zeer natte delen langs de vele beekjes, die niet geschikt waren voor productieve landbouw, hield door de eeuwen heen de oude bebouwing stand. Neigembos, Berchembos, Bos Nieuwenhove, Steenhoutbos, Raspaillebos, Kesterheide en Ter Rijst zijn nog relictten van oude wouden, net zoals de kleinere bosjes langs de Mark in Galmaarden en de Zuunbeek in Sint-Pieters-Leeuw.

Naast de kleine landschapselementen die als natuur-habitats dienstdoen, kent de regio echter ook enkele waardevolle natuurgebieden en bossen, hoewel eerder beperkt in omvang. Aan het kasteel van **Ter Rijst** ligt een bosreservaat van 200 hectare met heel wat inheemse bomen en met een rijkdom aan struiken in de bosranden. Zeer typisch is de overvloedige aanwezigheid van boshyacint en daslook. Je vindt er ook zeldzame planten, zoals wilde narcissen en de kleine maagdenpalm. Konijnen, vossen, fazanten, glanskop, reeën en ook houtsnippen en vleermuizen vinden in het reservaat een veilig onderkomen.

Op de grens met Oost-Vlaanderen bevindt zich het **Neigembos**, een gemengd eiken- en beukenbos en restant van het vroegere Kolenwoud. Door haar zeer sterk wisselend reliëf met verschillende geologische lagen is ook de plantengroei en de fauna er zeer gevarieerd, met meer dan 250 verschillende plantensoorten – waaronder de reuzenpaardenstaart, heermoes, bosanemoon, speenkruid, scherpe en kruipende boterbloem, dotterbloem en pinksterbloem – 40 vogelsoorten, 180 soorten dagvlinders en 265 soorten kevers. Verder leven er nog hazelwormen, bruine kikkers en diverse salamandersoorten.

In het **Kluysbos** en het **Raspaillebos**, op de grens tussen Galmaarden en Geraardsbergen, waar verschillende bronnen ontspringen, zorgen onder meer de pinksterbloem, dotterbloem, speenkruid, wilde narcis en wilde hyacinten jaarlijks voor een kleurenspektakel. In de bosrand van het bosreservaat - onder beheer van Agentschap voor Natuur en Bos, Natuurpunt en het Natuur- en milieueducatie centrum De Helix - waar een specifiek microklimaat heerst, hebben zoogdieren zoals de wezel, hermelijn en bunzing, vogels waaronder de zwartkop, nachtegaal en geelgors, en insecten zoals de kleine ijsvogelvlinder en sleedoornpage hun habitat. Samen met de andere beboste hellingen tussen de Mark en de Dender vormen het Raspaillebos en het Kluysbos ook een belangrijk punt voor trekvogels op hun jaarlijkse trek naar het zuiden, en is er een rijke populatie van roofvogels – buizerd, torenvalk, wespendif, havik, steenuil – te vinden.

Maar ook **Kesterheide** met zijn broekbossen, uitgesproken voorjaarsflora en kleinschalige akkers waar akkervogels thuis zijn, de Zuunbeekvallei met enkele historische graslanden, kleine boskernen en

fig 23. Oranjetipje in Neigembos

verschillende oude hagen waar water- en roofvogels maar ook vossen en hermelijnen zich verschuilen, en de vallei van de Mark met bloemrijke vochtige graslanden waar de blauwborst, kleine karekiet, ijsvogel en rietgors hun leefgebied hebben, zijn waardevolle natuurgebieden in het hart van het Pajottenland.

fig 24. Natuurgebied Volsebroek in Sint-Pieters-Leeuw aan de opnieuw meanderende Zuun.

+ Uitdagingen

Niet-agrarisch gebruik van agrarische gronden

Net als in heel Vlaanderen ondergaat het landschap heel wat functionele veranderingen, zoals residentialisering, verpaarding en niet-agrarisch hergebruik van hoeves. De toename in de veeteelt ging gepaard met een afname in groenteteelt en fruitteelt. Wel werden de hoogstambomen in boomgaarden vaak vervangen door laagstambomen die een hogere opbrengst leveren per hectare. Kleinschalige landschapselementen verdwenen door het ontbreken van een economische relevantie en de schaalvergroting van landbouwbedrijven. Ook andere landschapselementen zoals trage wegen met hun biodiverse bermen, kappelen en kruisen en militaire elementen dreigen te verdwijnen. Die evoluties ondermijnden de familiale professionele grondgebonden landbouw en bedreigen daardoor ook het karakter van de open ruimte.

Meer veeteelt

Niet alleen de landbouwbedrijven veranderen, ook de landbouwbedrijvigheid. Bij de runderen is er een verschuiving merkbaar van vleesvee naar melkvee en daarnaast neemt een groter wordend aantal paarden ruimte in de valleien in. Die veranderingen gaan gepaard met een verschuiving in de akkerbouw en een afname van groenteteelt en fruitteelt.

Tussen 1976 en 1991 is het aantal landbouwbedrijven gehalveerd. Het recente landbouwrapport van de provincie bevestigt dit: ook tussen 2001 en 2021 is het aantal bedrijven bijna gehalveerd. In aantal dalen de boerenbedrijven, maar ze bewerken wel nog hetzelfde areaal. De bedrijven worden dus groter, maar blijven nog steeds focussen op grondgebonden activiteiten. Er zijn nog steeds maar 3 intensieve varkens- of pluimveeteeltbedrijven in het Pajottenland.

fig 26. Kaart met aanduiding van de erosiegevoeligheid van zeer hoog, over hoog tot gemiddeld (2023).

fig 25. Uitnodiging voor het persmoment rond de oprichting van de Agrobeheergroep Pajottenland in 2021.

Positieve evoluties zijn de toename van boeren natuur, hoeveproducenten, zorgboerderijen, bioteelt (o.a. het initiatief 'Bio-cluster' met steun van Vlaanderen) en recent ook succesvolle initiatieven van plukboerderijen in o.a. Herne en Gooik. Een nieuw opgerichte agrobeheergroep (ABG Pajottenland) geeft aan dat landbouwers hun rol verder willen uitbouwen wat betreft landschapsbeheer en multifunctionaliteit.

Streeklandbouw

Door de industrialisering en schaalvergroting neemt traditionele kennis over teelten, gronden en technieken die streekeigen zijn nog steeds af, terwijl ze ook van nut kan zijn voor tendensen die we recent zien (kleinschalig, biologisch, respect voor de omgeving, boeren natuur). De nabijheid van Brussel geeft in het algemeen een belangrijke potentie als afzetmarkt of samenwerkingsovereenkomsten met lokale producenten uit het Pajottenland waardoor korte(re) ketens kunnen ontstaan.

Streekproducenten, horeca, attracties en toeristische dienstverleners werken goed samen onder de koepel van het streekmerk Pajottenland en hebben recent initiatief genomen om een eigen vzw op te richten om hier nog meer dynamiek aan te geven: De Ambassadeurs van het Pajottenland.

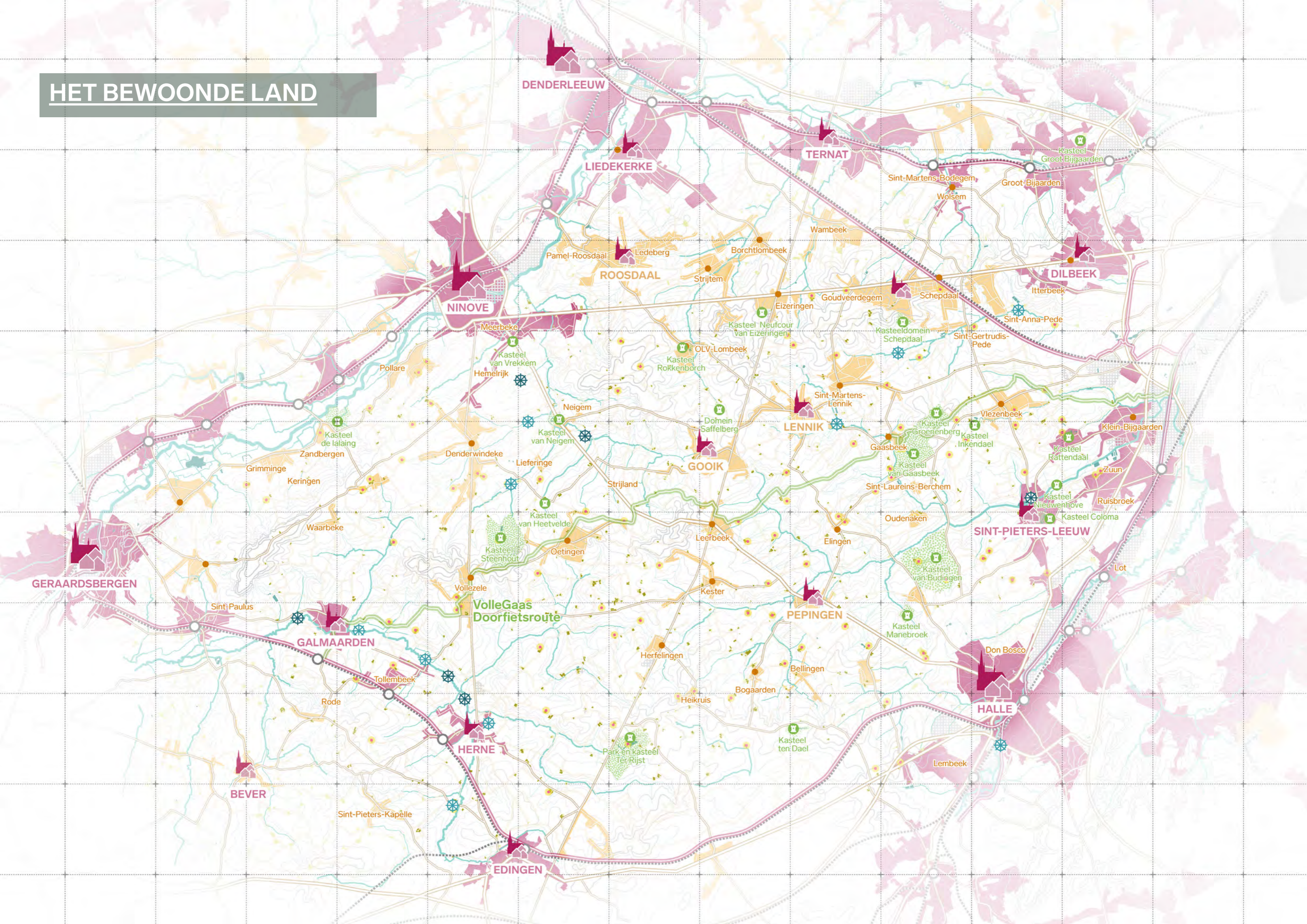
Toename van erosie in waardevolle landbouwbodems

Onder invloed van de klimaatveranderingen en bodembewerkingen neemt de erosie van waardevolle landbouwbodems nog toe in een landschap dat door zijn topografie van nature al meer gevoelig was voor erosie. Landbouwers verliezen daardoor kostbare vruchtbare grond en zien zaaigoed, voedingsstoffen en gewasbeschermingsmiddelen in de waterlopen terecht komen. Dat leidt tot opbrengstverliezen voor de landbouwer en tot milieuproblemen in de waterlopen. Soms komt zelfs een deel van het losgemaakt sediment in de vorm van modderstromen terecht in woonzones en waterlopen.

**HET BEWOONDE
LAND: VERSTILD
BINNENGEBIED
OMARMED DOOR
ACTIEVE RANDEN**

HET BEWOONDE LAND

+ Bebouwing en voorzieningen

Het Pajottenland wordt gekenmerkt door levendige en relatief gave dorpen, onderling verbonden en ontsloten via fijnmazige recreatieve netwerken in het landschap. Alle steden liggen buiten het verstilde binnengebied, wat het historisch landelijk karakter alleen maar verder onderstreept.

De functie wonen is goed voor zowat 12% van het ruimtegebruik, pal op het niveau van het Vlaamse Gewest. Maar liefst twee derde van het grondoppervlak is in gebruik voor landbouw. In de rest van de Provincie Vlaams-Brabant is dat ongeveer 50%. Het grondgebonden landgebruik heeft dus een aanzienlijke impact op het landschap in het Pajottenland.

Ook de gebouwen met bestemming bedrijvigheid (0,3%) worden, in lijn met het 'buitengebied', hoofdzakelijk ingevuld door agrarische bedrijvigheid. Dienstverlening, kleinhandel en lokale economie vinden we in het voorlopig afgebakend gebied hoofdzakelijk in de hoofddorpen terug, en de schaarse lokale bedrijventerreinen voornamelijk aansluitend op de hoofddorpen, naast historisch gegroeide bedrijven buiten de kernen. Nieuwe agrarische of andere bedrijven buiten de kernen worden doorgaans geweerd, omdat ze de bestaande gunstige ruimtelijke structuur zouden verstoren. Maar de uitbreiding van bestaande (landbouw-) bedrijven wordt waar mogelijk wel gefaciliteerd. Met name voor historisch gegroeide bedrijven worden op gemeentelijk niveau waar mogelijk nog uitbreidingsmogelijkheden gegarandeerd.

In het Pajottenland is bijna 11% van de totale oppervlakte verhard, iets minder dan het Vlaams-Brabantse gemiddelde van 13,7%. Dat betekent dat de bodem is afgedekt door gebouwen, wegen, parkeerterreinen, terrassen... In de zones die niet als open ruimte worden bestempeld (het ruimtebeslag, dus), ligt de verhardingsgraad nagenoeg even hoog als het Vlaams-Brabantse gemiddelde van 40%, maar niet alle gemeenten hebben een even hoge verhardingsgraad en ook binnen de categorieën van ruimtebeslag is er een groot verschil in verhardingsgraad vast te stellen.

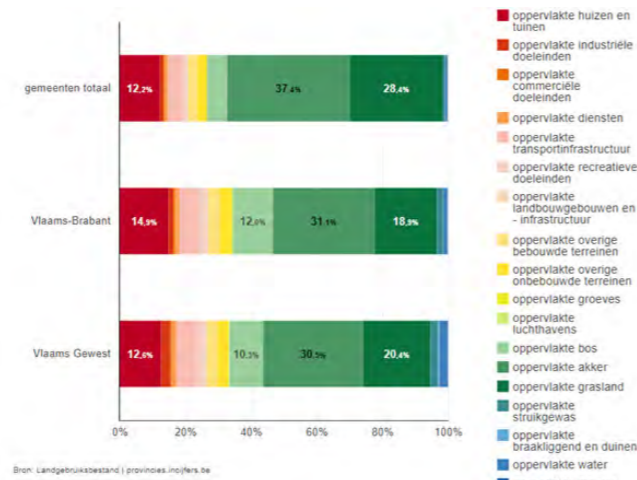

fig. 27. Landgebruik in % tov de totale oppervlakte (2019)

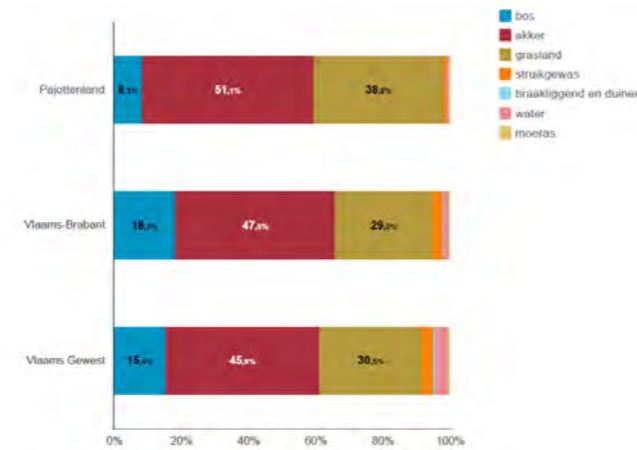

fig. 28. Categorieën van open ruimte in 2019.

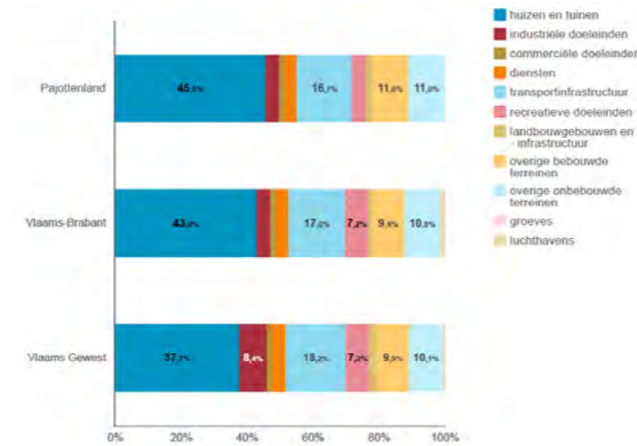

fig. 29. Categorieën van ruimtebeslag in 2019.

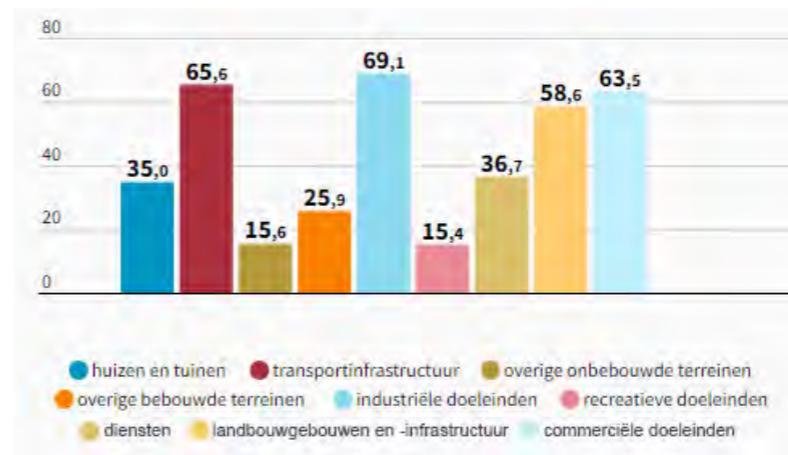

fig. 30. Verhardingsgraad in % per type landgebruik (2018).

Merovingische driesdorpen (500-800)

De Romeinse hoogconjunctuur bleef niet duren: volksverhuizingen van Germaanse stammen waren in de 2e eeuw na Christus nog kleinschalig en zonder geweld, maar vanaf de 3e eeuw werd de druk vanuit het oosten zeer groot en nam het geweld toe. Uiteindelijk leidden de Germaanse migraties tot de ondergang van het Romeinse Rijk in de 6e eeuw. Drie eeuwen onrust betekende een grote rem op de handelsactiviteiten, vele Romeinse nederzettingen werden verlaten, het bevolkingsaantal liep snel terug en het voedsellandschap werd deels weer veroverd door de natuur. Getuigen hiervan zijn de secundaire bossen die zich ontwikkelen en weer een groot deel van het landschap innemen, en de begraven muntschatten in Leerbeek en Kester die vluchtende Romeinen verstopten in de hoop later ooit te kunnen terugkeren. De Germanen vestigden zich op plekken in het landschap die geschikt leken voor permanente woonsteden, of sloten zich aan bij bestaande woonkernen. Uit de samensmelting van de Germaanse volkeren met de Gallo-Romeinse achterblijvers is in onze streken het Frankische rijk ontstaan, met eerst een dynastie van Merovingische vorsten.

Het Romeinse wegennet bleef in het Pajottenland deels in gebruik en nederzettingen concentreerden zich vooral op strategische plekken langs water of aan de kruising van wegen. De vroegmiddeleeuwse nederzettingen zijn af te leiden uit de plaatsnamen eindigend op -sele, -inga of -heim. Zo vinden we in het Pajottenland plekken als Bergem, Doringen, Lieferinge, Neigem, Pepingen, Bellingen, Herfelingen, Edingen, Vollezele, Onkerzele en Grimminge. Het zijn plekken waar 4 à 6 hoeven samen staan waarin 1 uitgebreide familie woont.

In verschillende nederzettingen liggen woonsteden gegroepeerd rond een dries. Dat is een, vaak driehoekig, weideperceel dat door de hele gemeenschap werd beheerd en waar het vee 's nachts werd samengebracht. Veeteelt speelde een belangrijke rol in de landbouwgemeenschappen. De gemene akkers lagen hogerop rond het dorp, terwijl de weilanden en hooiland iets later in het valleilandschap lagen. Die landerijen bleven nog niet permanent op 1 plek: wanneer de gronden uitgeput raakten, verhuisde men. Vruchtbare gronden waren er in voldoende voorraad. De gehuchten evolueren en groeien dikwijls aan elkaar tot echte nederzettingen. Vele boeren en dorpsgemeenschappen zijn zelfbesturend. Grote hoeven komen in het landschap verspreid voor en zijn in handen van grootgrondbezitters. Er vormde zich een lappendeken van onafhankelijke landerijen tussen de natste en steilste delen van het landschap in.

De perceels- en grachtenstructuur in en rond Neigem duidt erop dat het dorp een vroeg-middeleeuwse oorsprong heeft. De percelen zijn gericht op een midden: zowel op de kaart van graaf de Ferraris van eind 18e eeuw als op de luchtfoto van vandaag is duidelijk een radiale structuur te zien. Ook de dries duidt op een hoge leeftijd van het dorp. De oudste geschreven vermelding, is de vermelding van het castrum, de versterking, het kasteel, in de 12e eeuw.

Karolingische mottes (800-1000)

De bevolking nam sterk toe, wat zorgde voor een steeds grotere vraag naar voedingsproducten. In de 9e eeuw verscheen het drieslagstelsel en konden de boeren zo twee oogsten per jaar binnenhalen. De akkergronden waren in drie stukken verdeeld. Op één deel verbouwde de boer het ene jaar wintergranen (tarwe, rogge) en het jaar erna zomergranen (gerst, haver). Het derde jaar liet hij het braak liggen zodat de bodem kon herstellen. De andere twee percelen volgden hetzelfde patroon met een jaar verschil. En in de 10e eeuw gebruikten de landbouwers een keerploeg met wielen. Daarvoor was echter veel meer kracht vereist van de lastdieren, waardoor men overschakelde op paarden in plaats van ossen.

Er komt een 'vastere' organisatie van het landschap: rond de geconcentreerde bewoning liggen de gronden die al lang in gebruik zijn als akker – het zijn immers de beste gronden, verderaf liggen grasweiden (wastines) en bossen. De akkers werden afgeschermd van grazend vee door hagen en heggen, waarin een poort of hekwerk toegang gaf tot de kouter.

Ook de kerk heeft meer impact op het landschap: aan de dries verschijnt niet alleen een kerkgebouw, vaak opgedragen aan heiligen als Sint-Martinus, Sint-Pieter of Sint-Amands, maar er worden ook abdijen gesticht die aan landbouw doen. In de 7e eeuw werd in Nijvel een abdij opgericht die door schenkingen bijzonder grote territoria onder haar bewindvoering kreeg. Grote delen van wat nu het Pajottenland is behoorde tot het domein van de abdij van Nijvel. Onder haar leiding ontwikkelde Lennik zich tot een economische en administratief centrum van het Nederlandssprekende deel van het domein. Op bestuurlijk vlak behoorde het Pajottenland tot het hertogdom Neder-Lotharingen dat later zal uitgroeien tot het hertogdom Brabant en zelf tot het Duitse keizerrijk behoorde, maar de kerken en parochies behoorden tot het bisdom Kamerijk dat verantwoording aflegde aan de aartsbisschop van Reims die zelf onderworpen was aan de Franse koning.

Daarnaast ontstaat er steeds meer een hiërarchie in de bevolking. Lokale heren lieten hun gronden bewerken door onvrije landarbeiders. Langzaam ontstond op die manier privaat bezit van gronden. De private domeinen worden door hagen, heggen, houtkanten en kreupelhout afgesloten. Agrarisch land krijgt zo een sterke organisatie met een centraal gezag (kerk of heer) aan het hoofd van de landbouwactiviteit. In de 12e eeuw verschijnt het feodaal stelsel met het ontstaan van de pacht (verhuren van gronden).

Invalen van de Noormannen en onderlinge concurrentiestrijd tussen lokale heren zorgden voor verwarring en onzekerheid. Lokale heren en individuele boeren maken van de gelegenheid gebruik om zich stukken grond toe te eigenen. De geïsoleerde 'versterkte' hoeve (motte) duikt op als gevolg van de machtsstrijd met grond als inzet door de toegenomen bevolkingsdruk. Een aantal mottes groeit later uit tot burcht, zoals Gaasbeek, Kestergat, Oetingen en Steenhout. Op sommige plaatsen verspreidt de oorspronkelijk geconcentreerde bewoning zich in het landschap, wat zorgt voor een privatisering van de gronden.

In Burght in de gemeente Bever is de ophoging van een motte nog duidelijk zichtbaar in het landschap. Op de hedendaagse luchtfoto zijn concentrische cirkels te zien. Het hoogtemodel van dezelfde plek geeft meer inzicht in de ophoging met daarrond een ringgracht. Ook op de kaart van het Militair Cartografisch Instituut van 1873 is de motte zeer duidelijk ingetekend. Archeologisch onderzoek bevestigt het bestaan van de motte, met een oorsprong waarschijnlijk in de 11e eeuw. In de 12e eeuw verscheen een stenen donjon die in de 13e en 14e eeuw vermoedelijk dienst deed als grenspost tussen het Vlaams graafschap en het Brabantse hertogdom. Bij opgravingen in Burght in 1964 werd een middeleeuwse kogelpot, van omstreeks 1100, gevonden. De vondst is in eigendom van vzw den AST en wordt beheerd door het Onroerend Erfgoeddepot-Vlaams Brabant.

+ De dynamische rand en het verstilde binnengebied

Wonen komt voor in hoofdzakelijk drie types van nederzettingenstructuur:

- + Het gros van de woongebouwen behoort tot het type kernen (4,8%), en zijn gelegen in de historische Pajotse dorpen en in enkele verkavelde woonkernen.
- + Langs de N285, N282 en N28 neemt de woonbebouwing op enkele segmenten ook de vorm aan van het type linten (3,8%), met woningen langs de lineaire structuur van de steenwegen.

+ Een derde type van nederzetting ten slotte is het type van verspreide bebouwing (2,9%). Dit type vinden we in haast het volledige voorlopig afgebakende gebied terug, wat grotendeels verklaard kan worden doordat historisch de boerderijen in het Pajottenland - de typische vierkantshoeves - door de eeuwen heen verspreid in het landschap werden opgericht, vaak op de overgang tussen natte en droge gebieden. In lijn met de vroegere boerderijinvulling, wordt de woonfunctie er ook vandaag nog vaak gecombineerd met andere functies.

BEBOUWINGSMORFOLOGIE

COMPACTHEID BEBOUWING

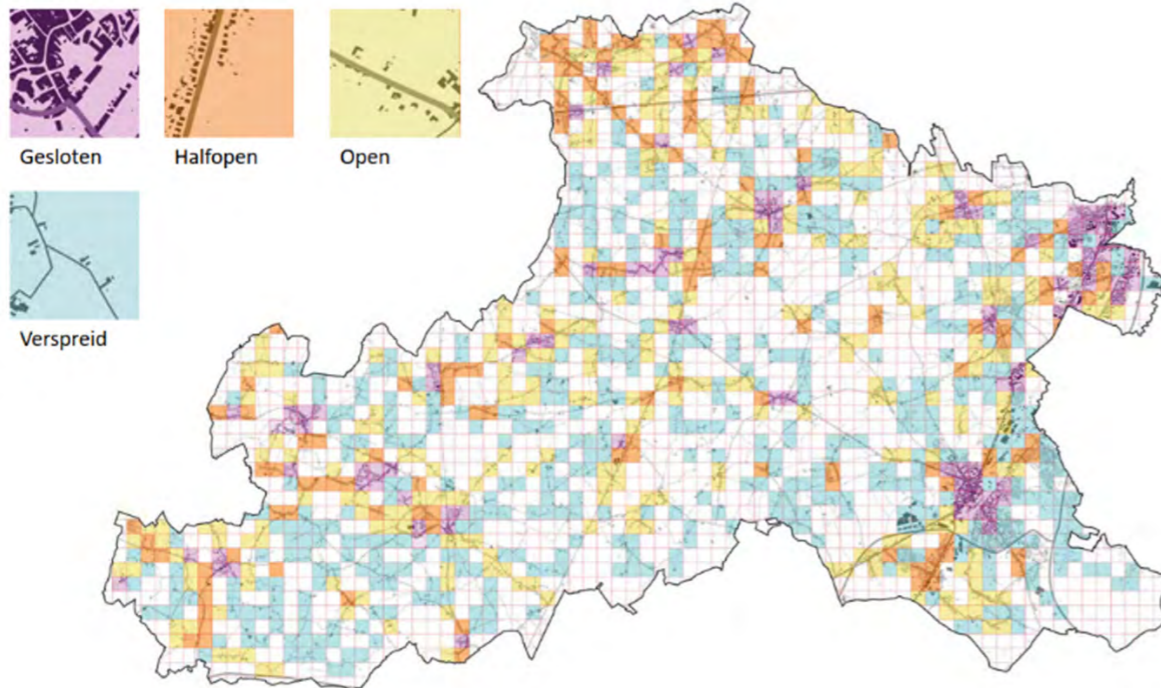

fig 31. Bebouwingmorfolgie van het Pajottenland: compacte lintstructuren in het noorden, stedelijke centra in het oosten en urban sprawl elders met dorpen, gehuchten, woonlinten, kleine gebouwengroepen en verspreide bebouwing.

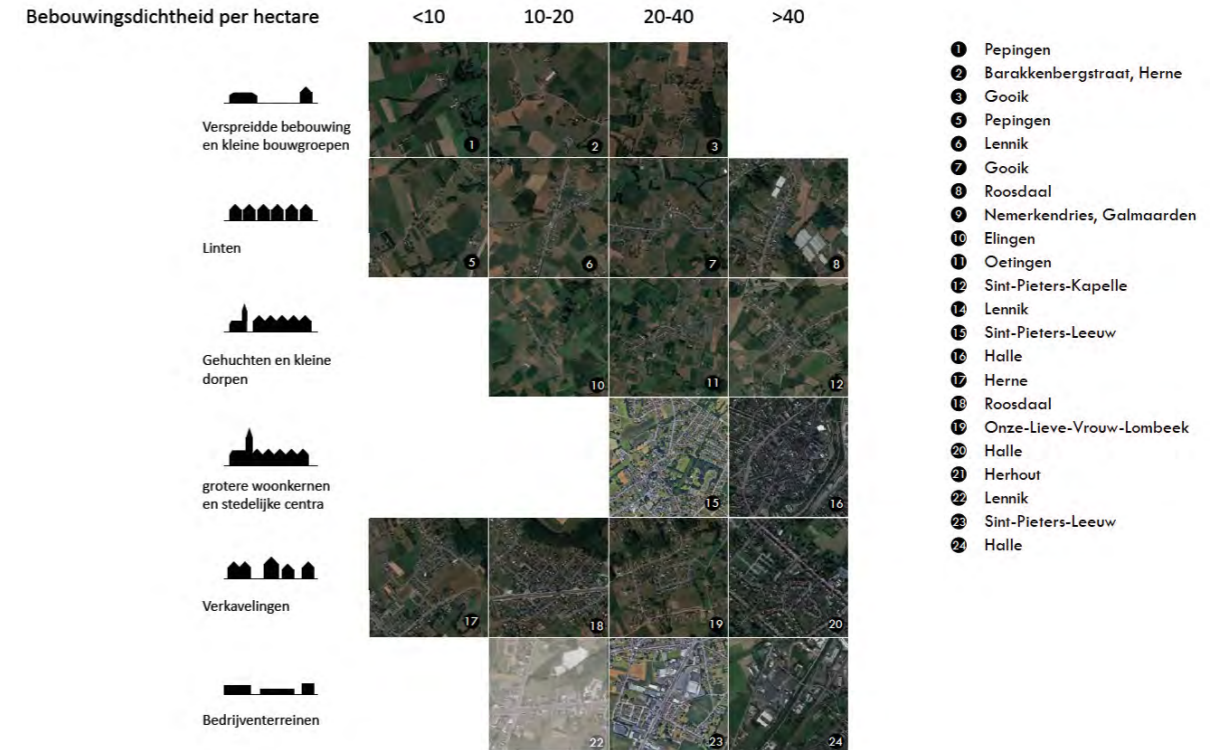

fig 32. Er zijn grote verschillen in gebouwtype en stedenbouwkundige typologieën van gebouwen tussen de dynamische rand en het verstilde binnengebied.

De dynamische randen van het Pajottenland zijn nauw verbonden met de belangrijkste infrastructuurbundels over de weg, het water en het spoor. In het zuid-oosten is er het kanaal Brussel-Charleroi en parallel daarmee de spoorweg Brussel-Bergen-Charleroi en de E19 met grootschalige industrie, distributiebedrijven en andere bedrijvigheid.

- + In de Zennevallei in het zuidoosten is er het kanaal Brussel-Charleroi en parallel daarmee de spoorweg Brussel-Bergen-Charleroi en de E19 met grootschalige industrie, distributiebedrijven en andere bedrijvigheid. Verstedelijkte kernen zijn Halle en Sint-Pieters-Leeuw.
- + In de Dendervallei in het westen vormt de Dender zelf het verbindende lint tussen de actieve kernen van Geraardsbergen, Ninove, Liedekerke en Denderleeuw.

+ Een derde actieve rand heeft de Ninoofsesteenweg als ruggengraat van Dilbeek, over Schepdaal, Strijtem, Roosdaal en Ninove. Die lijn is de laatste decennia sterker verstedelijkt waardoor het steeds meer een geheel begint te vormen met de directere periferie van Brussel.

Gehuchten en dorpen zijn ontstaan rond een gemeenschappelijke centrale open ruimte of aan kruisingen van wegen die grotere kernen met elkaar verbinden. Sommige gehuchten zijn op die manier gegroeid uit een historische lintbebouwing uit de late middeleeuwen waarrond in de 20e eeuw verkavelingen werden ingericht met open bebouwing en grote private tuinen.

+ Historische boerderijen

Dat de actieve boerderijen vandaag in het Pajottenland teruggaan op historische boerderijsites getuigt van het doorleven van het rijke agrarische verleden. De boerderijen zijn vaak gebouwd in de typische stijl van de streek, met witgekalkte muren, rieten daken en houten ramen en deuren. Veel van die boerderijen dateren uit de 18e en 19e eeuw en zijn in de loop der jaren gerenoveerd en aangepast aan moderne eisen, maar de oorspronkelijke architectuur en bouwstijl zijn vaak nog goed zichtbaar.

In sommige dorpen in het Pajottenland zijn hele clusters van historische boerderijen te vinden. Die gehuchten of buurtschappen zijn vaak ontstaan rondom een centrale boerderij of kasteel, en de andere boerderijen in de buurt zijn geleidelijk aan toegevoegd. De clusters van historische gebouwen zijn vaak zeer sfeervol en geven een goed beeld van het traditionele leven op het platteland. Hoewel verschillende historische boerderijen nog steeds in gebruik zijn, zijn er ook veel die werden omgebouwd tot woningen voor mensen die op zoek zijn naar rust en ruimte buiten de stad. Dit heeft soms geleid tot een zekere gentrificatie, waarbij de huizenprijzen zijn gestegen en de oorspronkelijke bevolking is verdrongen.

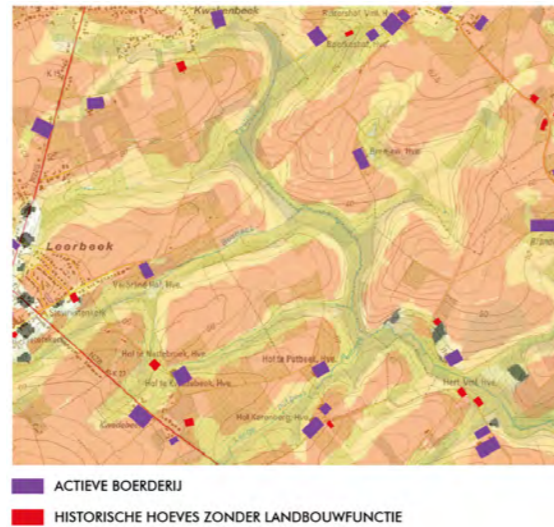

fig 34. In het landschap liggen de boerderijen vaak sterk verspreid, maar opvallend genoeg steeds op de overgang van natte naar droge bodem.

fig 33. Postkaart van de pachthoeve en brouwerij De Neve van Sint-Gertrudis-Pede in Schepdaal (Dilbeek) tijdens het begin van de 20ste eeuw.

fig 35. Prentbriefkaart met de windmolen van de Molenstraat in Vollezele circa 1920.

+ Wind- en watermolens

De gehele regio staat van oudsher gekend om zowel wind- als watermolens, gekoppeld aan het glooiende landschap met open kouters en beekvalleien. Molens zijn gekoppeld aan een belangrijk ambacht en lokale geschiedenis. Ze vertellen een verhaal en hebben een verbindende factor. In de middeleeuwen was de molen een centrale plek in het dorp en stond symbool voor het overheidsgezag. Dit reflecteerde zich in de schilderijen van toen. In de gemeenten Bever, Herne, Galmaarden, Pepingen, Gooik, Lennik en Roosdaal waren er 92 actieve molens. Vandaag blijven er hier maar 3 van over. Ook in Dilbeek langsheen de Pede-vallei zijn er vandaag nog molens aanwezig. Er zijn wel verschillende sporen in het landschap zoals een vervallen molenruïne, een oude molensteen of topologieën in straatnamen. Vandaag speelt de enkele molen die nog over blijft een centrale rol in het korte-keten-verhaal bij de productie van brood.

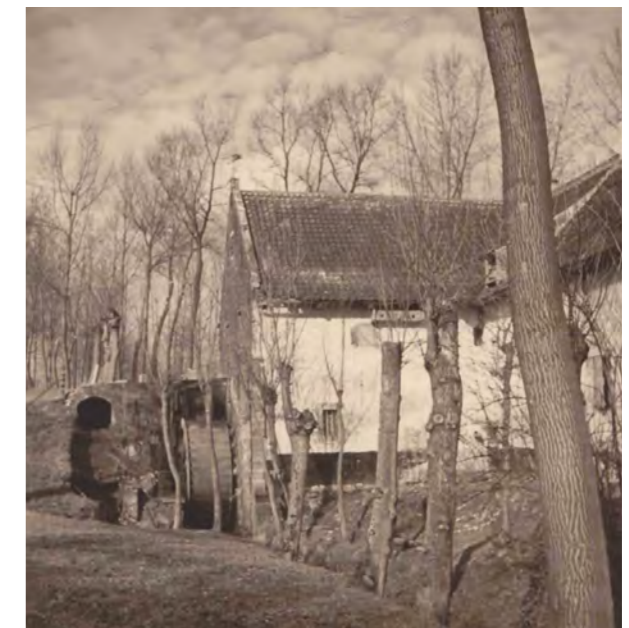
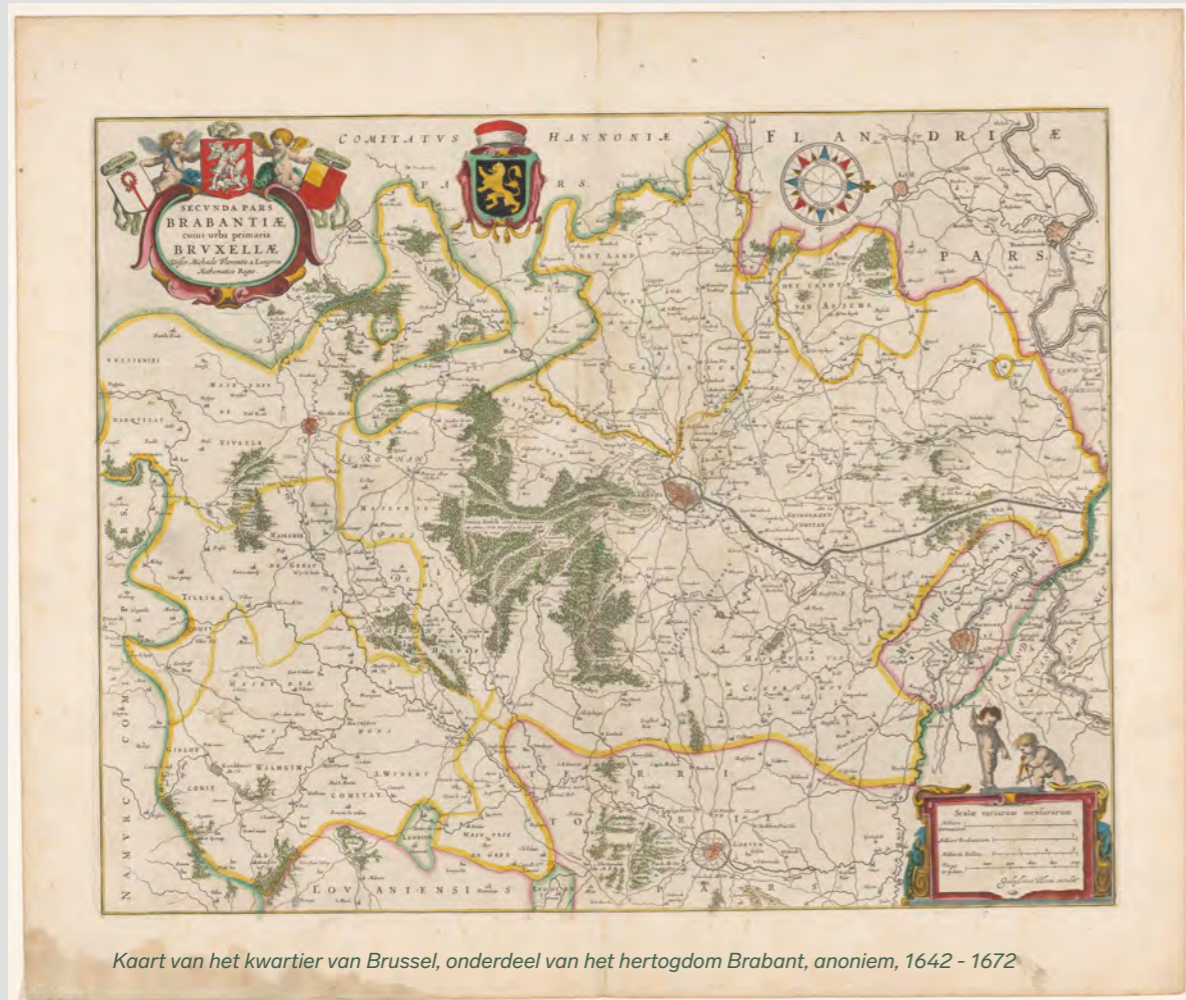

fig 36. Prentbriefkaart met de Slagvijvermolen in Sint-Kwintens-Lennik circa 1960.

Grensland tussen hertogdom en graafschappen (1000-1700)

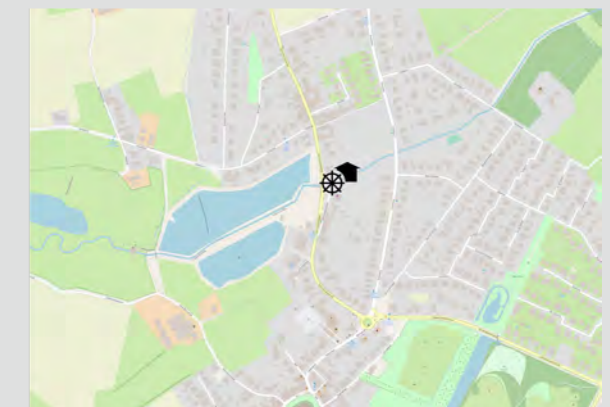
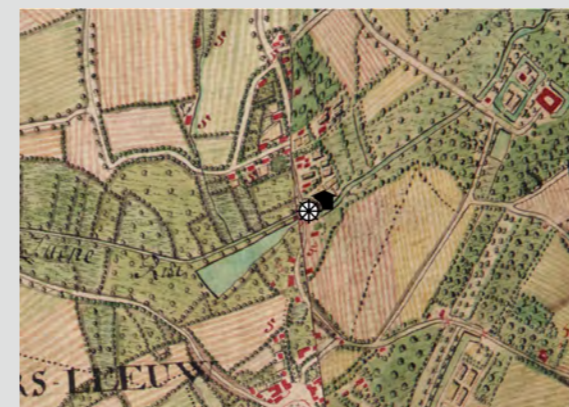
In het Pajottenland waren twee belangrijke heerlijkheden tot stand gekomen die hun gebieden stelselmatig konden uitbreiden ten nadele van de oude heersers: in de 13e eeuw zagen het Land van Gaasbeek en het Land van Edingen het licht. Het Land van Gaasbeek lag in het Hertogdom Brabant en het Land van Edingen behoorde tot de graven van Henegouwen.

Ook nieuwe kloosters, Affligem, Vorst, Groot-Bijgaarden, Klein-Bijgaarden, verkregen door schenkingen landgoederen in het Pajottenland. En het ontluikende Brussel verwierf verschillende goederen in de regio. De oude abdijen Nijvel, Bergen en Lobbes verloren wat van hun invloed. Maar bleven onder de voogdij van de hertog van Brabant. Die had met zijn expansiedrift regelmatig een militair conflict met het graafschap Vlaanderen. Het Pajottenland was vaak het strijdtonel voor botsingen tussen het hertogdom Brabant en de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen. Kasteelheren hadden niet louter een militaire en institutionele rol en de abten niet louter een religieuze functie, ze stonden als grootgrondbezitter ook aan het hoofd van heuse boerderijencomplexen. Gronden en boerderijen werden verpacht aan landbouwers die het eigenlijke werk voor zich namen, en ook monniken bewerkten het land. Zo legden ze boomgaarden, graanakkers, visvijvers, hopvelden en wijngaarden aan. Ze ontgonnen zandsteengroeves om kerken, abdijen, kastelen, hoeves, water- en windmolens te bouwen. En ze trokken statige dreven door het landschap om kasteel met boerderij of abdij met dorp te verbinden. Kastelen en abdijen hadden met hun bedrijvigheid een grote impact op het landschap.

De bevolking neemt sterk toe en daarmee ook de vraag naar akkerbouwproducten. Dat leidt tot grootschalige ontginningen met omvangrijke ontbossingen. Ook minder vruchtbare gronden worden bewerkt. In de 13e eeuw bedraagt het landbouwareaal ongeveer 80% van het land. Alleen onvruchtbare gronden, steile hellingen, heuvelkammen (>100 meter) en jachtgebied blijven bos. Vermoedelijk zijn Kesterheide, Raspaillebos, Neigembos, Congobos en Lombergbos bebost gebleven. Die bossen waren niet helemaal vrij van menselijke activiteit: er werd hout geoogst maar niet op een schaal die leidde tot ontbossing, er waren steengroeves, varkens kwamen er voeding zoeken, er werd gejaagd...

Ontbossing had ook gevolgen op de valleien en hoe het water er zich ging gedragen. Er ontstonden grote debietverschillen tussen de seizoenen. In de winter werd zeer veel water afgevoerd, kwamen zeer regelmatig overstromingen voor en werden sedimenten door water meegenomen en elders afgezet. In de zomer was het water veel rustiger. De hele middeleeuwen lang was rivierbedding opgemaakt uit de meanderende stroom met oeverwallen van afgezet sediment en lagergelegen komgronden in een overstromingszone rond de waterloop. Die komgronden werden voor de landbouw in gebruik genomen als hooiland waarin de zomer vee kon grazen. De riviervalleien evolueerden grotendeels naar open meersenlandschappen.

Sinds de middeleeuwen verschenen visvijvers in het landschap: abten en kasteelheren gaven de opdracht om in de nabijheid van de abdij of het kasteel vijvers aan te leggen zodat met zoetwatervissen het eentonige dieet kon worden aangevuld met brasem, karper, snoek en later ook forel. De eerste visvijvers die werden gegraven dienden om gevangen vis in te bewaren en vet te mesten. Vanaf de 13e en 14e eeuw werd er ook vis gekweekt. Vaak zijn de vijvers in trio te vinden in het landschap: een broedvijver, een groeivijver en een vetmestvijver. De aanleg en het onderhoud van zulke vijvers vroeg een grote investering; ze zijn dan ook nagenoeg alleen terug te vinden in de buurt van kastelen, abdijen en grote omwalde hoeves. Ook bij watermolens werden vaak vijvers aangelegd: een vijver net stroomopwaarts van een molen betekende dat de molen over een soort stuwmeertje kon beschikken om op elk moment voldoende waterdebiet te garanderen voor de goede werking van de molen. In de loop van de 19e en 20e eeuw werden niet alle vis- en molenvijvers nog intensief onderhouden en zouden verschillende verlanden en uiteindelijk worden gedempt.

Molenvijver aan we watermolen langs de Zuun in Sint-Pieters-Leeuw links op de Ferrariskaart van eind 18e eeuw en rechts de situatie vandaag met de uit werking genomen molen en een private visvijver op de plek waar de molenvijver was. Ten noorden van de Zuun is in de jaren 1970 een bufferbekken aangelegd.

Dominant in het landschap waren de kleine boerderijen: twee derde van de boerderijen had een oppervlakte kleiner dan 2,5 hectare. Die kleine boerengezinnen vochten constant voor hun overleving: in een jaar met tegenslag zoals een misoogst of een overstroming hadden ze nauwelijks voldoende productie om te verkopen op de lokale markten, waardoor ze ook het groeiseizoen erop minder konden investeren. Uit deze periode stamt de oprichting van de voorloper van het OCMW, de armentafel of Heilige Geesttafel. Die instelling werd opgericht door de kerk, verkreeg een zeker patrimonium om de arme gezinnen te kunnen ondersteunen. Ongeveer een derde van alle gezinnen moest beroep doen op de armentafel.

+ Statige kasteeldomeinen

In het Pajotse landschap zijn verschillende kastelen en kasteeldomeinen terug te vinden. Sommigen gaan terug op vroegmiddeleeuwse versterkingen, anderen zijn in latere eeuwen door rijke stedelingen neergezet als buitenverblijf. Ook de landelijke adel, rijke herenboeren en verschillende kloosterordes grepen met het aanleggen van verblijven en tuinen in op het landschap, vaak geïnspireerd door de trends uit Brussel: kloostertuinen, prachtige oude boomgaarden, aangelegde binnenkoeren van lokale herenboerderijen, boomgaarden van geuzebrouwers, hortus conclusus, moestuinen, ...

Het imposante Kasteel van Gaasbeek in Lennik, dat evolueerde van een middeleeuwse verdedigingsburch tot een romantische residentie

met een park, lustpaviljoen en zelfs een triomfboog ter ere van Napoleon; het Kasteel van Saffelberg in Gooik in renaissancestijl met Franse tuin en lusthof en enkele zeldzame bomen en struiken; Kasteel Coloma in Sint-Pieters-Leeuw dat terug gaat tot de 16e eeuw, met haar markante hoektorens, koetshuis en tuinpaviljoen; het statige classicistisch Kasteel Ter Rijst in Pepingen uit de laat 18e eeuw met haar bosdomein van ongeveer 50 ha met fraaie waterpartijen en mooie bomen en planten: het zijn maar enkele voorbeelden van een lange lijst van kastelen en buitenverblijven die het Pajottenland rijk is en die dan ook waardevolle getuigen zijn van een rijk verleden in parkaanleg, tuinhistorisch patrimonium en bijzondere landschapselementen in de streek.

fig 37. Met een nieuw masterplan voor het Coloma-domein in Sint-Pieters-Leeuw krijgt het kasteeldomein een 21e-eeuwse betekenis. Het idee is om van het domein het hele jaar door een beleevingsvol, educatief en productief landschap te maken. De roos, waarvoor het parkdomein tot ver buiten de landsgrenzen bekend is, blijft centraal staan in een geïntegreerd verhaal van natuur- en cultuurbeleving.

+ Nabij Brussel

Al van in de middeleeuwen is de wisselwerking met Brussel belangrijk voor het Pajottenland. De stad Brussel en het Pajotse platteland waren (en zijn nog steeds) op verschillende manieren afhankelijk van elkaar. Zo wordt het Pajottenland onder meer omschreven als Brusselse groentetuin, als woonplek voor de pendelaar en als achtertuin voor de tuinloze stedeling. De stedelijke centra voorzagen het

Pajottenland van een lokale afzetmarkt, terwijl de stad met dank aan de vlotte voedselvoorziening verder kon groeien. Het Pajottenland is ook de woon- en slaapplek van veel pendelaars richting Brussel. In het postindustriële tijdperk konden werknemers door de toegenomen mobiliteit werknemers steeds verder van hun werkplek gaan wonen.

ART DECO EN ART NOUVEAU WAAIEN OVER VANUIT BRUSSEL

In de vroege 20e eeuw beleefde de regio een bloeiperiode van de *art déco*- en *art nouveau*-stijlen, wat resulteerde in vele indrukwekkende gebouwen met unieke architectonische details.

De *art nouveau*-stijl is te zien in verschillende gebouwen, zoals de Villa Sainte-Anne in Gooik, die werd ontworpen door architect Paul Hamesse. Die villa heeft prachtige decoratieve elementen zoals golvende lijnen en bloemmotieven die kenmerkend zijn voor de *art nouveau*-stijl. Ook de Sint-Antoniuserkerk in Lennik heeft enkele elementen van *art nouveau*.

De *art déco*-stijl is ook prominent aanwezig in het Pajottenland, vooral in de vele cinema's die in de jaren '30 werden gebouwd. Een voorbeeld is de Cinema De Plaisance in Gooik, die is ontworpen in de typische *art déco*-stijl met strakke lijnen en geometrische vormen. Naast die gebouwen zijn er ook enkele mooie *art nouveau* en *art déco*elementen te vinden in huizen en winkels verspreid over het Pajottenland.

fig 38. Villa Den Uil in Pamel was het huis in *art déco*-stijl van Joseph De Schepper, zakenman en stichter van het water- en frisdrankenmerk Lébergbronnen, maar ook bijna 40 jaar burgemeester van Pamel.

BETOVERENDE EN GASTVRIJE PLEKKEN

De Pajotten staan bekend als warme, gulle mensen. Dat past bij een verhaal van rustige dorpskernen, waar een volkse sfeer heerst en waar eenvoudig een essentieel kenmerk is van alledag. Misschien maakt onthaasting hier wel van nature deel uit van het leven, individueel en in de gemeenschap van dorpen en gehuchten. Dat lijkt idyllisch, maar het Pajottenland berust in geen geval in een vorm van passieve romantiek. Neen, het is een streek die leeft. Ze kent een divers en actief verenigingsleven en biedt een rijk cultureel aanbod. Alles geschoeid op het ritme van de seizoenen; authenticiteit en eenvoud voorop. En zeker niet mis te verstaan: de Pajotten van Bruegel zijn levensgenieters, het landschap en zijn vruchten zijn daar de evidente basis voor. De inwoners vinden het hier 'skuuen' en ze wonen, werken en feesten er graag. Pajotten houden van hun streek, ze zijn er fier op. Maar ze betrekken ook graag anderen bij die streek. De gulle gastvrijheid zorgt ervoor dat bezoekers mee kunnen genieten van de esthetiek en beleving van de open-ruimte-oase in verstedelijkt Vlaanderen en in de schaduw van Brussel. Alles op maat en ritme van de streek. Het grote contrast tussen het idyllische open landschap en het nabije verstoorde stedelijke landschap maakt de ervaring en de uniciteit van de regio trouwens des te intenser voor wie van buitenaf die gulle tuin van de hoofdstad bezoekt.

+ Grenslandschap in de middeleeuwen

Sinds de middeleeuwen is het Pajottenland ook een overgangsgebied tussen Vlaanderen, Brabant en Henegouwen. Het Pajottenland is hierdoor al sinds eeuwen een grensgebied en dat tot vandaag. Die ligging als grensgebied gaf de streek haar eigen uitzicht en karakter.

De machtsstrijd en spanningen tussen de Brabantse Hertog en de Vlaamse graaf leidde in de 14e eeuw tot veelvuldige militaire conflicten, vaak uitgevochten in het Pajottenland. Hierdoor werd in de streek een stel van verdedigingsbouwwerken opgetrokken. Aanvankelijk waren dit mottes, versterkingen op kunstmatig aangelegde aarden heuvels, waarvan de sporen soms tot op vandaag nog zichtbaar zijn in het landschap. In de 16e eeuw maakten een aantal mottes plaats voor kastelen, die vanaf de 19e eeuw omgevormd werden tot buitenverblijven voor welgestelde Brusselaars.

Een van de bekendste mottes in het Pajottenland is de motte van Gaasbeek, een kunstmatige heuvel waarop de middeleeuwse burch van Gaasbeek was gebouwd. In 1236 richtte de Brabantse hertog Hendrik II het Land van Gaasbeek op, een gebied dat een zekere autonomie verkreeg en via erfopvolging van vader op zoon werd overgedragen. Hij schonk het Land van Gaasbeek aan zijn oudere broer die in ruil zijn rechten op de hertogtitel opgaf. Het Land omvatte de dorpen Oudenaken, Sint-Laureins-Berchem, Vlezenbeek, Sint-Pieters-Leeuw, Sint-Kwintens-Lennik, Sint-Martens-Lennik, Dilbeek, Itterbeek, Sint-Martens-Bodegem., Strijtem, Pamel Gooik, Onze-Lieve-Vrouw-Lombeek en Gaasbeek zelf. Het lag op een strategisch belangrijk kruispunt: ten zuiden het Hertogdom Henegouwen, ten westen het graafschap Vlaanderen en zelf behorend tot het hertogdom Henegouwen. Bovendien verkeerden de belangrijkste grootgrondbezitters van de streek in

DE LEGENDE VAN DE SAFFELBERG

De legende van de Saffelberg in Lennik vertelt vandaag nog het verhaal van de befaamde slag van Ten Nelleken in 1333. Saffelberg is de naam van de heuvel op de grens tussen Gooik en Lennik in de buurt van de Belle Triene. Na de slag tussen Vlamingen en Brabanders op 't Nelleken (Lenniks gehucht bij Eizeringen) vlucht een Vlaams ridder van het slagveld naar huis, want de Vlamingen werden in de pan gehakt. Enkele Brabanders achtervolgen hem. Ten einde raad verstopt hij zich tussen bomen en struiken op de heuveltop van Saffelberg. Hij smeekt O.-L.-Vrouw om redding en belooft op deze plek een kapel te bouwen als hij behouden thuiskomt. Op dat moment laat de boom waaronder de Vlaamse ridder zich verstopt heeft, zijn takken nog dieper tot op de grond hangen. De achtervolgers geraken zijn spoor bijster. 's Nachts bereikt hij veilig zijn thuisland. Jaren later houdt hij zijn belofte en laat de kapel bouwen ter ere van O.-L.-Vrouw. Dat is de legende van de kapel van Onze-Lieve-Vrouw van Saffelberg.

fig 39. Saffelbergkapel omgeven door linden.

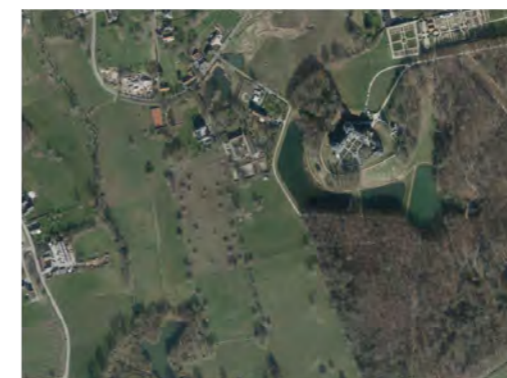

fig 40. Linksboven de luchfoto van het huidige kasteeldomein. Rechts bovenaan kan je op het hoogtemodel nog een ringvormige structuur zien ten westen van het huidige kasteel. Op de Ferraris-kaart van eind 18e eeuw en de kaart van het Popp-kadaster van midden 19e eeuw is de ringgracht van de motte nog duidelijk te zien.

een zwakke positie: zowel de abdij van Nijvel als het kapittel van Keulen bezaten veel gronden, maar hun gezag leed onder de afstand tot hun kerngebieden en onder interne strubbelingen.

Op het moment dat het Land van Gaasbeek werd opgericht was er nog geen kasteel, maar er was wel al een motte met ringgracht, gebouwd was gelegen op een plek die van nature goed verdedigbaar was en die een ruim overzicht had op de omgeving. Na de oprichting van het Land werd een burcht gebouwd en werd de motte zelf verlaten. Nadat de laatste barones van Gaasbeek kinderloos overleed eind 18e eeuw, gingen haar bezittingen naar de familie Visconti, Noord-Italiaanse edellieden. Zij lieten in 1870 de motte zelf afgegraven en de ringgracht dempen met de afgegraven aarde. In 1922 werd het kasteel geschonken aan de Belgische staat en vandaag is het in handen van de Vlaamse Gemeenschap. Na 3 jaar restauratie opent het kasteel van Gaasbeek zijn deuren opnieuw voor het grote publiek in 2023.

Een andere bekende motte in het Pajottenland is de motte van Gooik. Die motte was oorspronkelijk een middeleeuws kasteel dat in de 14e eeuw werd gebouwd. Het kasteel werd echter vernietigd tijdens de godsdienstoorlogen in de 16e eeuw en werd later herbouwd in de 17e eeuw.

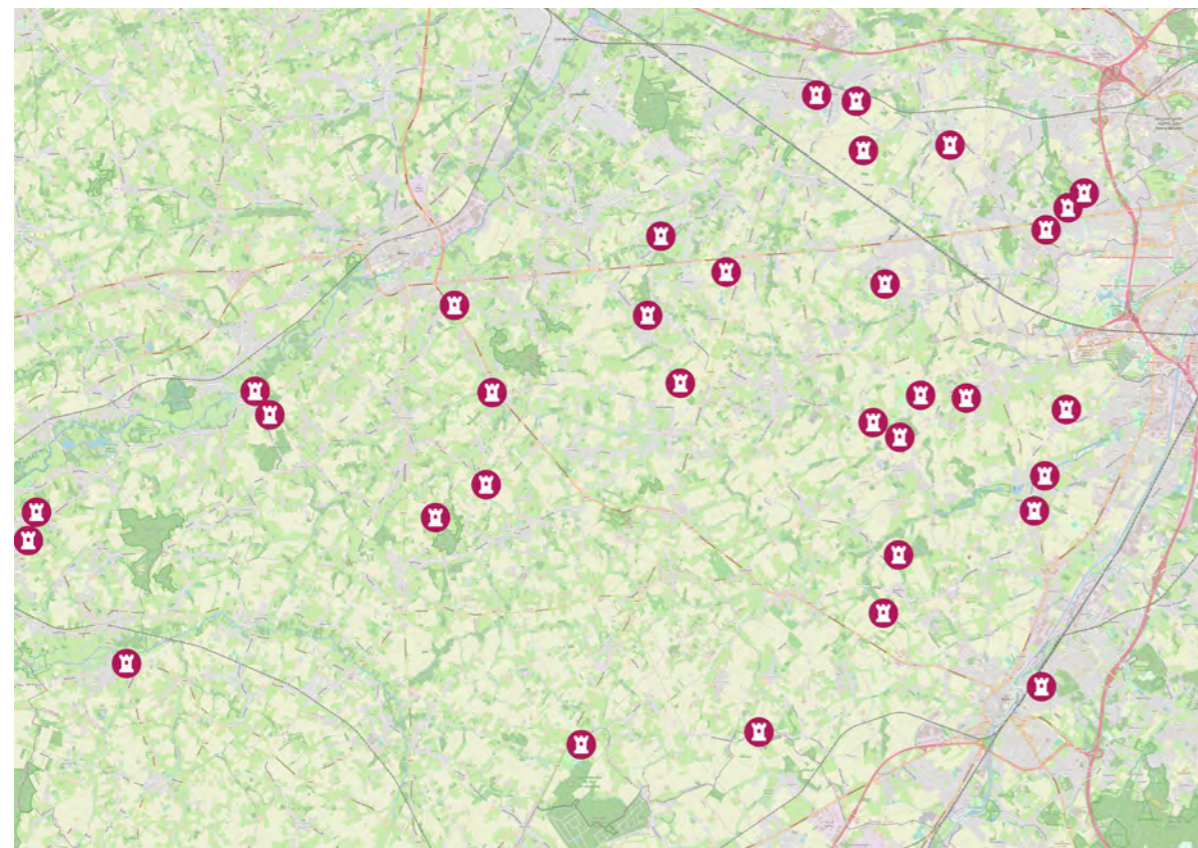

fig 41. De kastelen die het Pajottenland rijk is.

+ Grenslandschap in de 20e eeuw

Burchten en kastelen groeiden vanuit de noodzaak om grondgebied te verdedigen, maar ontwikkelden ook vele niet-militaire functies. In de 20e eeuw verscheen er verdedigingsinfrastructuur van zuiver militaire aard in het landschap. Ook na de Eerste Wereldoorlog hield België vast aan zijn neutraliteitspolitiek, en zou dus in geval van een nieuwe oorlog geen 'kant' kiezen. Toch voelde men eind jaren 1930 aan dat de oorlogsdreiging steeds sterker werd. De Belgische regering besloot om een verdedigingslinie te bouwen tegen een mogelijke Duitse invasie van België. Die KW-linie was een antitankversperring tussen Koningshooikt (K) en Waver (W) die hoofdzakelijk de rivier de Dijle volgde en enkele aftakkingen had voornamelijk om Brussel te beschermen. De linie bestond uit 350 gevechts- en communicatiebunkers, anti-tankgrachten en stalen bouwwerken als (weg)versperring.

Duitsland hechte weinig geloof aan het neutraliteitsprincipe van België en om de Duitsers te overtuigen werd de schijnbaar tegen Frankrijk gerichte linie Ninove-Waver gebouwd als aftakking van de KW-linie. De linie bestond uit 38 bunkers, stalen versperringen, ingehaide spoorstaven,

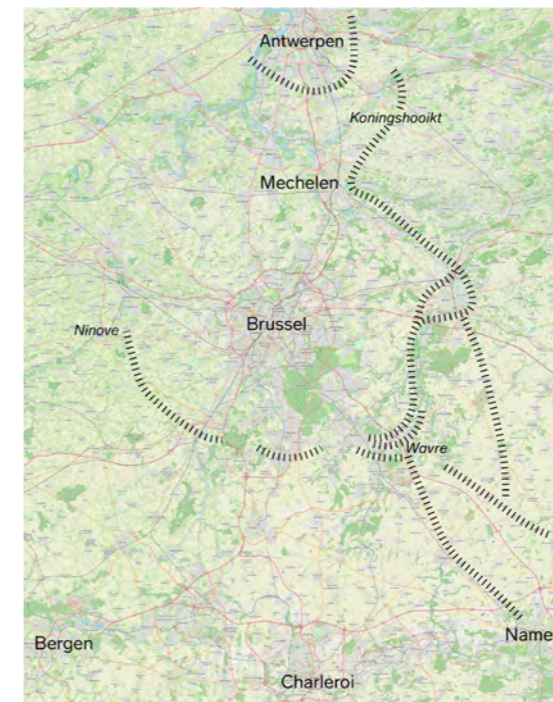

fig 42. Verdedigingslinies van fortengordels, tankversperringen en bunkerlijnes in 1940.

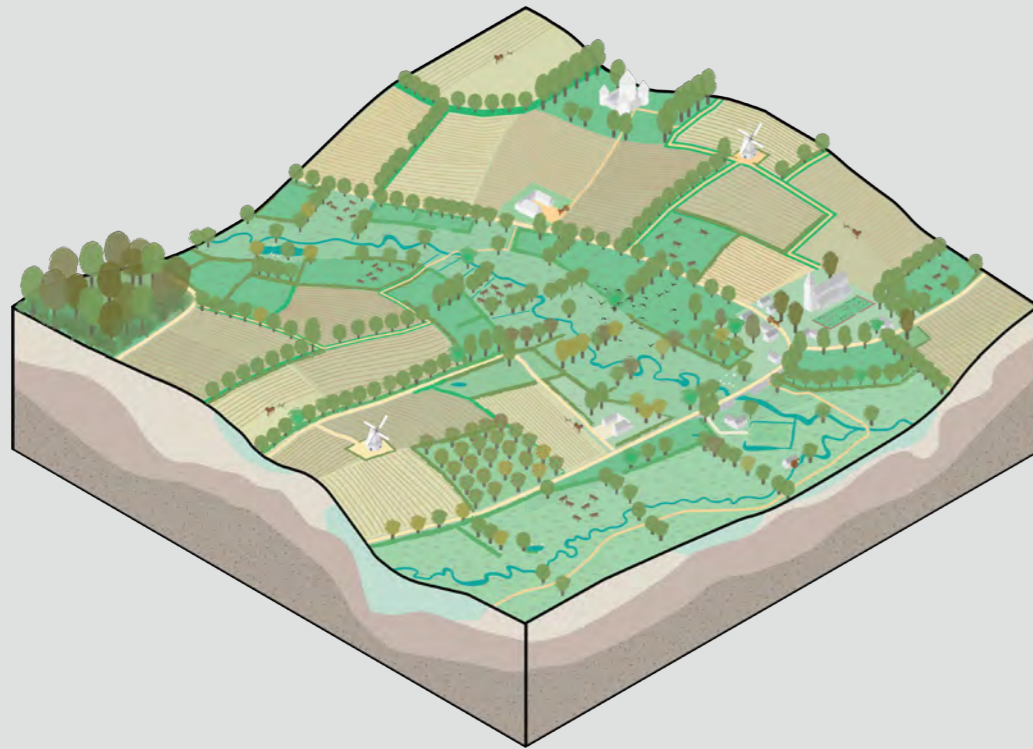

fig 43. Bunker Ni9, één van de vier bunkers in Roosdaal, in de bunkerweide. De buitenzijde is bekleed met cementen noppen, die een bladerdakpatroon vormen ter camouflage. Bovenaan is een opening voor een periscoop waardoor de bunkers samen met de veldtelefoons in verbinding stonden met de nabijgelegen bunkers.

loopgraven en prikkeldraadversperring. De lijn heeft echter nooit dienstgedaan en werd al snel na de inval van het Duitse leger in 1940 ontmanteld. Die verdedigingslijn loopt dwars door het Pajottenland en laat een parelsnoer van bunkers na in het landschap.

Vandaag hebben de bunkers geen functie meer of hebben ze een postmoderne recreatieve of ecologische invulling gekregen. In Roosdaal zijn nog 4 bunkers bewaard en een daarvan is toeristisch ontsloten via de bunkerweide. Het is vandaag een rustplek in het landschap, een plek die uitnodigt tot reflectie of tot simpelweg genieten van het vergezicht in het landschap. Verschillende bunkers zijn ingericht als vleermuizenhotel. Zo kan je in Gooik genieten van een vleermuizenbunkerwandeling waar 4 van de 8 bewaarde bunkers zijn ingericht als winterverblijfplaats voor vleermuizen.

Scharniereeuw (1700-1800)

De 18e eeuw is niet alleen een scharniermoment in de institutionele geschiedenis van onze streken, maar betekende ook de start van een grondige transformatie van het landschap. Vandaar dat de kaart die tussen 1771 en 1778 werd gemaakt van ons landschap een belangrijk referentiedocument is, als stille getuige van het landschap dat er eeuwen min of meer zo had uitgezien. Generaal Joseph-Jean-François de Ferraris kreeg van de Oostenrijkse keizerin Maria-Theresia de opdracht om de Nederlanden die onder haar bewind waren, in kaart te brengen. In het Pajottenland zijn op dat moment grote delen van het landschap in agrarisch gebruik: op de heuveltoppen en plateaus is er een open akkerlandschap. Kleine dorpen zitten ingebed op de rand tussen open kouter en smalle valleien. Op de steile hellingen en op enkele heuveltoppen zijn oude bosfragmenten aanwezig. In de valleien hebben de meanderende waterlopen ruimte om in de winter de meersen blank te zetten die in de zomer worden ingezet als hooiland of weiland. Een groot aantal boomgaarden ligt verspreid in het landschap, kastelen domineren de uitzichtpunten en vierkantshoeves liggen als parels in het boerenlandschap.

In de 18e eeuw komt er een periode van relatieve stabiliteit. De bevolking neemt opnieuw toe. Ongeveer drie kwart van de grond is in handen van particuliere eigenaars en een vierde in handen van adel, kloosters, kerken en gasthuizen. Door erfenisrecht geraken de oorspronkelijke gronden sterk versnipperd. Steeds minder boerderijen hebben al hun grond in eigen bezit en steeds meer landbouwers oefenen een bijberoep uit.

Bebouwing concentreert zich vooral in de kernen van kleine dorpen, maar komt ook verspreid in het landschap voor, nabij beekvalleien en bronnen. Grote hoeven, vaak met een veel oudere kern, evolueren naar gesloten vierkantshoeven. Haagkanten sluiten kleine akkers, tuinen en hoogstamboomgaarden af. Het wegennet bestaat uit onverharde of semi-verharde wegen. De Romeinse weg is omgeleid via het dorp Kester.

De Kesterheide en Lombergbos vormen een aaneengesloten bosgebied. Natte weidegronden en enkele boomgaarden sluiten bij de bosrand aan. De meeste beekvalleien blijven 'moerassen' of worden grasweiden. De aardappel, meegebracht uit Zuid-Amerika, wordt een belangrijke teelt. Er duiken nu ook nijverheidsteelten (zoals koolzaad voor lampenolie) op. Op het einde van de 18e eeuw leeft nog 80% van de bevolking geheel of gedeeltelijk van de landbouw.

Eind 18e eeuw werden de meeste gebouwen omringd door een boomgaard of door hoppekwekerijen (hoplochting). Boomgaarden en hoplochtingen komen in die mate voor dat ze een gordel vormen rond dorpskernen en de overgang vormen tussen valleigebied en open kouters.

Fragment van de kaart Caudrelier die toont hoeveel boomgaarden en hoppekwekerijen er in en rond het dorp van Gooik zijn geweest: Figuratieve kaart van de omgeving van de kerk van Gooik (dorp en baronie), in Brabant, opgesteld door de landmeter J. -J. Caudrelier, in 1766.

+ Landschappelijk erfgoed

De rijkdom aan cultuurhistorische landschaps- en erfgoedelementen die resulteert uit de unieke kruisbestuiving van landbouw, grensstreek en nabijheid van Brussel, is ook terug te vinden in de referentielaag landschappelijk erfgoedgehelen. Het glooiende landschap van het Pajottenland kan bogen op een zeer rijk en gevarieerd cultuurhistorisch landschapspatrimonium. Met name het landschappelijk ensemble van Gaasbeek, St.-Laureins-Berchem, Oudenaken en Elingen (2470 ha), het landschappelijk ensemble van Bogaarden, Bellingen en Pepingen (990 ha) en de landschappelijke gehelen van de Markvallei tussen Herne en Galmaarden en stroomafwaarts aan Galmaarden (255 ha + 473 ha) springen daarbij in het oog, ook al doen de kleinere erfgoedgehelen van bijvoorbeeld Sint-Anna-Pede, Ter Rijst of Congoberg niet onder in kwaliteit.

Die rijkdom brengt echter ook uitdagingen met zich mee. Enerzijds blijft het een uitdaging om het gekende landschappelijk erfgoed goed leesbaar en ontsloten te houden. Boscomplexen, klein erfgoed als houtkanten, kapellen en boerderijen met vormsnoei vergen onderhoud en beheer op maat. Anderzijds blijft het ook een uitdaging om minder bekend of nog ongekend erfgoed, zowel materieel als immaterieel, verder op te sporen en ook leesbaar te maken en om streekeigen technieken en producten duurzaam door te geven en te versterken. Daarbij speelt de bewustmaking en betrokkenheid van stakeholders een belangrijke rol. De huidige generatie landbouwers en de verwerkers van hun producten zoals bijvoorbeeld brouwers of bakkers, beschikken over een schat aan kennis en een rijk begrip van het landschap. Het betrekken van die stakeholders in een toekomstgerichte (landschaps) ontwikkeling in de streek is cruciaal.

fig 45. Aan de 'stomme kapelle' uit 1712 in Herne (links) kwamen bedevaarders genezing vragen voor hun stomme kinderen of familieleden. Het verhaal van de naam van de kapel gaat dat een zekere Modest Wielant stom werd door een beroerte en zijn spraak terugkreeg door de kapel recht te zetten. Mogelijk verwijst de naam echter naar het feit dat de monniken van het nabijgelegen kartuizerklooster op zondag een stomme (stilzwijgende) wandeling maakten tot aan de kapel. // In het midden een eenvoudig kappelletje uit 1861. // Rechts kijkt de Sint-Annakapel uit op de Congoberg.

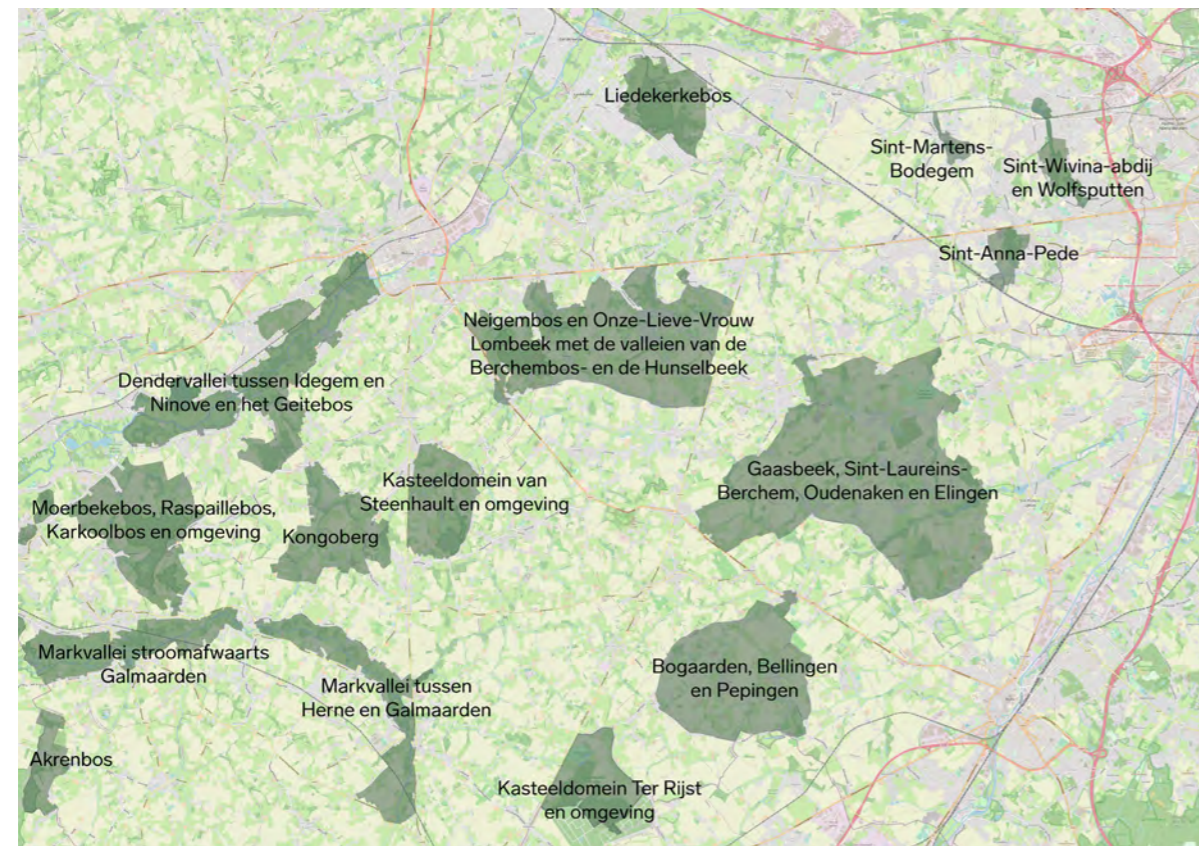

fig 44. Gehelen van landschappelijk erfgoed waar een gemeenschappelijk erfgoedbeleid wordt nagestreefd.

+ Kapelletjes en veldkruisen

Het Pajottenland is bezaaid met kapelletjes. Sommige religieuze infrastructures dragen in belangrijke mate het gegeven van grens- of overgangsgedebied met zich mee. Talrijke kapellen en kruisen met hun aangeplante begroeiing van bomen en vormsnoei duiden historische kruispunten en grenzen aan, en maken het landschap ook vandaag nog mee leesbaar. Ze zijn herkenningspunten in het landschap en liggen vaak aan bedevaartswegen. Zo ligt de Woestijnkapel in Gooik op het pad naar Santiago de Compostella. De kapellen bieden bovendien het potentieel om als basis te dienen voor lokale ontwikkelingsstrategieën rond toerisme en lokale identiteit of ter versterking van de leesbaarheid van het landschap, zoals recent bijvoorbeeld in Roosdaal, waar werk wordt gemaakt van de restauratie en ontsluiting van kapelletjes en kruisbeelden in samenwerking met ZENDER (cultuurregio Pajottenland & Zennevallei).

+ Hoogstamboomgaarden

Hoogstamboomgaarden komen dan wel in heel Vlaanderen voor, maar het zwaartepunt ligt in de zandleem- en leemstreek waar vooral in het Pajottenland en in Haspengouw de beter ontwikkelde hoogstamboomgaarden terug te vinden zijn. In onze gewesten waren het de Romeinen die het concept introduceerden door in de onmiddellijke nabijheid van hun villa's hoogstammige fruitbomen aan te planten in grasland. Boomgaarden zijn belangrijk als landschapselement, voor de biodiversiteit en voor de streekidentiteit.

Tot de jaren 1960 was het Pajottenland bezaaid met hoogstamfruitboomgaarden waarvan de opbrengst werd verkocht in Brussel. In de jaren 1970 is die traditie wat verloren gegaan. Sommige hoogstamboomgaarden verdwenen en andere werden vervangen door laagstamboomgaarden die een hogere productie konden genereren voor eenvoudigere pluk. Sinds een tiental jaren is de interesse opnieuw toegenomen voor het in ere herstellen van historische boomgaarden en voor oude fruitrassen. Ze worden ook meer gewaardeerd voor hun betekenis voor het ecologische systeem: ze vormen immers stapstenen voor dieren en planten en zijn een leefgebied voor soorten zoals de steenuil en de eikelmuis.

fig 46. Echt kriekbier wordt van oudsher gemaakt van Schaarbeekse krieken. Maar sedert de jaren 1990 gaat de teelt erop achteruit door de hoge loonkosten en de arbeidsintensieve pluk. Sinds 2018 onderzoekt Proefcentrum Pamel of de teelt van Schaarbeekse krik opnieuw economisch rendabel kan worden. Het is een zeer oud ras met sterk roodkleurend sap, middelmatig grote, zoetzure vruchten in trossen.

+ Logies

Op vlak van mogelijkheden voor overnachtingen kan het hart van het Pajottenland momenteel een bescheiden maar breed aanbod aan accommodatie voorleggen. De streek telt momenteel een 5-tal hotels of hoevehotels, een 10-tal B&B's, verschillende vakantiewoningen, 2 campings, en verschillende jeugdverblijven en kampplaatsen. Uit de gebiedsanalyse bleek het volgende:

- + B&B's hebben een ruim en gediversifieerd aanbod qua capaciteit
- + De vakantiewoningen en pensions in de dorpen zijn voornamelijk kleinschalig met een max. tot 10 personen en amper woningen voor grotere groepen
- + Er zijn weinig terreingerelateerde logies die bovendien grotendeel permanent bewoond zijn en in hun huidige vorm dus weinig toeristisch aantrekkelijk zijn. Er is 1 camping in het Raspaillebos (Galmaarden)
- + Een beperkt aantal camperplaatsen (Dominicanessenklooster Herne, Paddenbroek Gooik, ...)
- + Voor hotels is er een voldoende aanbod van kleinschalige hotels, waarvan de grotere hotelsegmenten quasi volledig in de stadskernen zitten (Brussel, Halle, SPL)
- + Er zijn slechts een beperkt aantal toegankelijke logies met A of A-plus label
- + Nieuwe initiatieven zijn "Welcome in my Backyard"
- + Dit toont aan dat er een afwezigheid is van jeugd- en groepsverblijven, campings, bivakzones en verblijven bij de boer.

Wat de verblijfstoeristen in de regio betreft stellen we het volgende vast:

- + 66% van de verblijfstoeristen in de Groene Gordel maken een wandeling van minstens 1 uur.
- + 92% van de verblijfstoeristen in de Groene Gordel is tevreden tot uiterst tevreden over deze bestemming. De hoge tevredenheid is vooral te danken aan de natuur en de mooie omgeving.
- + Uit het onderzoek Vlaamse regio's blijkt dat verblijfstoeristen nood hebben aan een groter horeca-aanbod en op zoek zijn naar faciliteiten voor (kleine)kinderen.
- + 49% van de recreatieve verblijfstoeristen in de Groene Gordel geeft "mogelijkheid tot wandelen" als motivatie om deze bestemming te kiezen.

fig 47. Camperplaats ter hoogte van het Dominicanessenklooster in Herne

- + 47% van de recreatieve verblijfstoeristen in de Groene Gordel geeft "landschap en omgeving" als motivatie om deze bestemming te kiezen.
- + 66% van de verblijfstoeristen in de Groene Gordel is van plan om binnen de 3 jaar terug te komen (herhaalbezoek).

Wat de dagrecreanten betreft stellen we het volgende vast:

- + 9,3 miljoen dagrecreanten per jaar in de Groene Gordel, 2,8 miljoen dagrecreanten in Leuven.
- + 46,7% van de omgevingsrecreanten en 37,7% van de dagtoeristen in de Groene Gordel gaat wandelen.
- + 34,1% van de daguitstappers geeft aan dat meer leuke activiteiten hen zouden kunnen overtuigen om het dagbezoek aan een stad / dorp te verlengen.
- + Bijna 20% van de omgevingsrecreanten is afkomstig uit Brussel of Wallonië.
- + Bij de daguitstappers is 65% afkomstig uit een andere provincie.

**UNIEKE
BELEVINGSROUTES**

Het Pajottenland is vandaag een dooraderd wegenland. Waarbij in eerste instantie het landschap leidend was voor de ligging van de wegen, ging die logica steeds meer verloren. De regio is verbonden met de omliggende steden Brussel, Halle, Edingen, Geraardsbergen, Ninove en Denderleeuw. De stedelijke agglomeraties zorgden voor verbinding en economische voorspoed, maar vandaag zien we een sterke pendelstroom en druk op de woonomgeving. In contrast met vroeger toen het wegennet het hele gebied doorkruistte, liggen de grotere wegen vandaag voornamelijk rond het Pajottenland. Dat heeft als consequentie dat het binnengebied minder verbonden is, maar wel veel rustiger is dan de rand.

+ Verbindende wegen en bedevaartswegen

Een van de eerste verbindende banen is de steenweg tussen Edingen en Asse. Die Romeinse heirbaan bevindt zich op de waterscheidingslijn tussen het bekken van de Zenne en het bekken van de Dender, en maakte zo een duidelijke dwarse verbinding met het landschap als sturende factor.

Daarnaast zijn er verschillende wegen die naar Brussel vernoemd zijn. Die verwijzingen zijn veel sterker aanwezig in het Pajottenland dan ten noorden of oosten van Brussel. Dat komt omdat het Pajottenland geen andere stad heeft waarmee het zo sterk gelinkt is voor het leveren van de nodige voorzieningen. Het bevestigt nog eens de positie als grensgebied tussen Dender en Zenne.

Enkele oude wegen zijn de Postweg in Sint-Pieters-Leeuw of de Brusselse Heirweg-Drie Eypten in Gooik. Vele reizigers passeerde langs de iconische herberg Drie Egypten tussen Geraardsbergen en Brussel. Het was een rustplaats voor vermoeide reizigers of voor bedevaarders naar de Woestijnkapel, een oude weg naar Compostella.

Die oude wegen werden vaak aangegeven met wegwijzers en wegkruisen. Als een klein landschapselement in de vorm van onroerend erfgoed geven ze herkenbaarheid en bieden ze een oriënterende kapstok aan de reiziger.

Bedevaartwegen als verbindend verhaal

Kerken, kapellen en kruisen vormen knooppunten in een eeuwenoud netwerk van beewegen en processieroutes. Die geven een diepere betekenis aan verschillende trage wegen in de regio. Er was een belangrijke link tussen Aalst en Halle en ze doorsnijden de volledige regio. Het bestendigen van de historische verbinding sluit zo ook aan op de betere bereikbare perifere steden van Aalst, Halle en Geraardsbergen, waarbij ertussenin of onderweg gezocht wordt naar verstilling of bezinning. Het herkenbaar maken van die wegen draagt bij aan de streekidentiteit.

Onderweg zijn er verschillende rustplekken, bijvoorbeeld Kapel Stokske Ten Halve in Roosdaal, die een oord zijn voor bezinning en opporinuteiten bieden voor het herwaarderen van het religieus erfgoed.

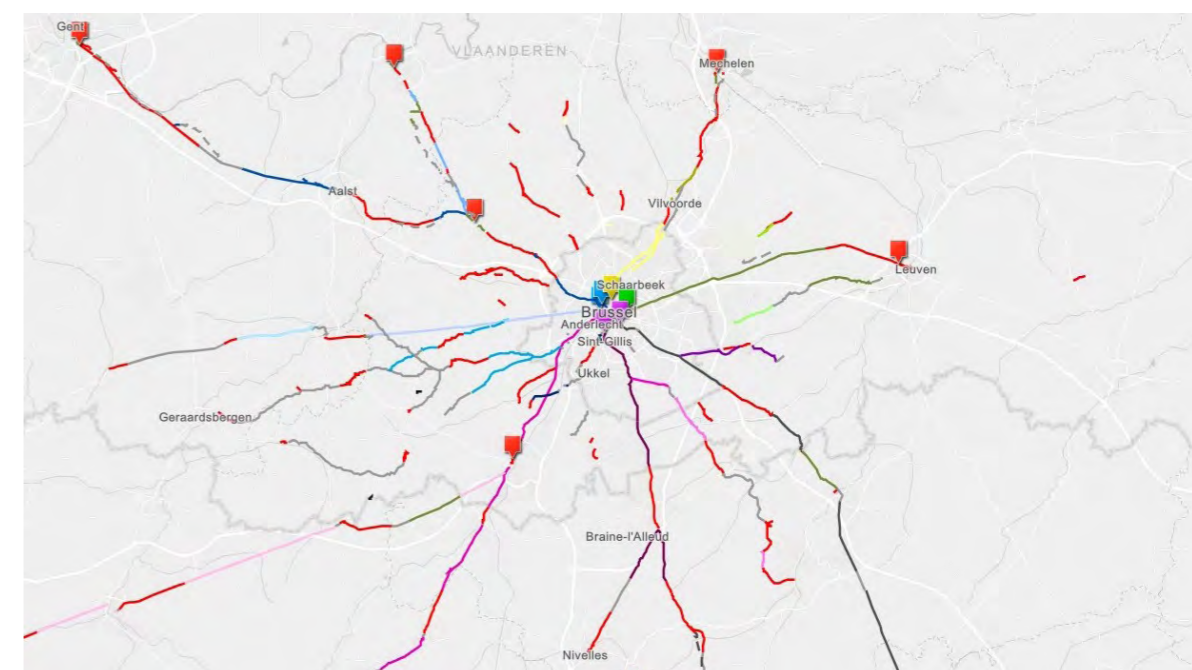

fig 48. De wegen (gereconstrueerd) die naar Brussel liepen.

fig 49. De paardenprocessie van Kester

+ Ommegangen

Het Pajottenland kent verschillende processies met elk een andere achtergrond. We belichten er hier twee.

Heilige drievuldigheidsprocessie of paardenprocessie van Kester

Die processie of ook kortweg "de Kesterweg" zou zijn oorsprong kennen in de dankbaarheid die ontstond nadat het Kestergewoud gespaard bleef van de pest. Het Kestergewoud bestaat uit de drie dorpen Kester, Herfelingen en Oetingen. Tijdens de ommegang passeren het Paardenvolk van Kester, ruiters van enkele Pajottenlandse verenigingen en voetvolk één voor één de respectievelijke kerken en volgen er de eucharistie. Om op het einde opnieuw in Kester te komen waar de paarden worden gezegend. De processie wordt getypeerd door de grote aanwezigheid van ruiters te paard, koetsen en fanfares. De Kesterweg heeft een enorme waarde als één van de drie grote paardenprocessies in

Vlaanderen en ligt daarom ook voor ter erkenning als immaterieel erfgoed.

Sint-Veronmars te Lembeek

De eeuwenoude Sint-Veronmars in Lembeek (Halle) gaat jaarlijks door op Paasmaandag ter ere van patroonheilige Sint-Veron. Vijf groepen, waarvan twee te paard, begeleiden het zilveren reliekschrijn van Sint-Veron tijdens een 18 km lange dagtocht. Vier soldatengroepen zijn uitgedost in fraaie militaire uniformen, geïnspireerd op de Belgische uniformen uit de Belle Epoque. De vijfde groep wordt gevormd door de Kasdragers van Sint-Veron. Zij torsen het zilveren reliekschrijn tijdens de dagtocht op hun schouders. De mars zelf telt maar liefst ongeveer 500 deelnemers en daar bovenop stapt een nog veel grotere groep bedelaars en wandelaars mee in het zog van het reliekschrijn. Op het traject bevinden zich diverse kapelletjes die toegewijd zijn aan Sint-Veron.

+ Verplaatsen binnen het Pajottenland

Boerentram

Tijdens de gloriejaren van de Boerentram doorkruisten tramsparen het Pajottenland. Naast de trein, hét symbool van kapitalisme en industrialisering in het België van Leopold II, werden ook de buurtspoorwegen geïntroduceerd om het platteland te ontsluiten. De trams vervoerden zowel personen als goederen. Vlak voor de eerste wereldoorlog had België al meer dan 4.000 km tramspoor op de teller staan, bijna evenveel als het aantal treinsporen.

In het Pajottenland reed in 1887 de eerste buurtspoorlijn van de provincie Brabant langs de Ninoofsesteenweg van Brussel tot Schepdaal. Een jaar later werd de 'Lennik' in gebruik genomen.

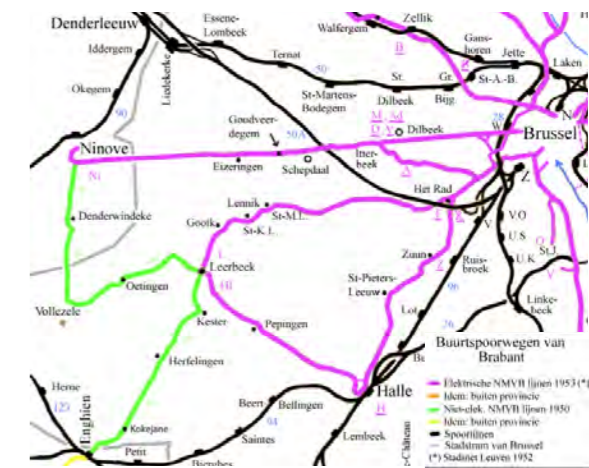

fig 50. Overzicht van de Buurtspoorwegen in Brabant

fig 51. De bedding van de voormalige boerentram door het Vlaams-Brabantse Gooik ter hoogte van de Paddenbroekstraat. Deze tram loopt niet langs dorpskernen maar langs velden waar de boeren hun oogst konden opladen voor transport naar de vroegmarkt in Brussel. Ze hoefden zelf niet mee te reizen. Dit punt ligt nabij de remise van Leerbeek, waar de lijn Edingen-Asse die van Ninove-Halle kruist. De tram kon niet langs de steenwegen rijden omdat het reliëf hem dwong de natuurlijke hoogtelijnen op te zoeken.

fig 52. Station en dorp Oetingen (Gooik) tijdens de eerste helft van de 20e eeuw.

En daar bleef het niet bij: het traject langs de Ninoofsesteenweg werd verlengd, eerst tot Eizeringen en later tot Ninove, steeds vertrekkend vanuit de Ninoofsepoort. Vanaf 1910 werd de lijn geëlektrificeerd. Ook het spoor van de 'Lennik' werd uitgebreid. Al snel geraakten reizigers met de tram tot in Leerbeek en Edingen. Een andere tram verbond Brussel Rouppeplein met Sint-Pieters-Leeuw-Halle-Pepingen. Die geëlektrificeerde lijnen werden aangevuld met de niet-geëlektrificeerde lijn tussen Edingen, Leerbeek, Vollezele en Ninove. Een netwerk van tramlijnen maakte zo het grootste deel van de regio vlot bereikbaar.

Voor de boeren uit de regio braken nieuwe tijden aan. De buik van Brussel moest worden gevuld! Elke boer mocht gratis 50 kg fruit of groente meenemen op de tram. Al snel bleek dat onvoldoende en werden er gesloten goederenwagons aan de tramstellen gekoppeld.

Zoals overal in België werden trams systematisch vervangen door bussen gezien de auto in opmars kwam. De tram reed tot 1972 in het Pajottenland. Dit is grotendeels niet meer zichtbaar in het landschap, maar de geschiedenis leeft in de verhalen van bewoners en oude trambeddingen

doen dienst als mooie wandelroutes. Verschillende stelplaatsen zijn wel nog vindbaar zoals het 'Vetkot' (de gemeenschappelijke loods in Lennik), de stelplaats van Leerbeek die vandaag een hub is voor het openbaar vervoer en de stelplaats van Schepdaal. Die laatste is integraal bewaard gebleven als buurtspoorwegstelplaats en is vandaag een trammuseum. Het museum trekt niet alleen bezoekers voor het bekijken van de tramstellen of het archief, maar de vrijwilligers restaureren ook de trams zelf of werken aan de sporen.

Openbaar vervoer

In tegenstelling tot andere gemeenten op korte afstand van Brussel, beschikken niet alle gemeenten in de betrokken regio over een vlotte bus- of spoorverbinding met Brussel. Wie niet over een auto beschikt en buiten de dorpskern, of in een heel kleine dorpskern als Herfelingen, Bogaarden of Sint-Pieters-Kapelle, woont, dreigt sociaal geïsoleerd te geraken. Vanuit de Markvallei (Herne, Tollembeek en Galmaarden) loopt een spoorweg naar Brussel, maar Brussel is vlotter te bereiken vanuit Gent of Antwerpen dan vanuit Galmaarden en Herne.

Het aanbod van het openbaar vervoer is enkele jaren geleden wat uitgebreid, maar er blijven nog vele hiaten. Afgelegen wijken moeten zoeken naar creatieve vervoervarianten. Plannen voor een nieuwe tramlijn zijn sterk afgezwakt of niet meer voorzien.

Gemotoriseerd verkeer

Tussen vervoersinfrastructuren, landschap en verstedelijking bestaat een bijzondere relatie. Naast het glooiende reliëf en de vruchtbare ondergrond zijn ook mobiliteit en inplanting van vervoerstromen enkele van de redenen waarom het Pajottenland vandaag nog een open karakter kent. De Ring, die de westelijke verstedelijking van Anderlecht volgt, vormt bijvoorbeeld een symbolische markeringslijn voor het einde van het stedelijke en de bescherming van het landelijke. De aanleg van de ring vormde gedurende enige tijd een fysieke en mentale barrière die hielp de verdere verstedelijking van het Pajottenland en zijn uitloper richting Brussel (Neerpede) in toom te houden.

De overige hoofdinfrastructuren van het Pajottenland zijn in tegenstelling tot de ring voornamelijk oost-west georiënteerd, wat voor pendelaars van en naar Brussel niet onbelangrijk is, maar wat ook een effect had op het vestigingspatroon van die pendelaars. Er doorkruisen slechts enkele hoofdwegen het gebied. Van noord naar zuid loopt de Asseweg - Edingsesteenweg, een oude Romeinse heirbaan naar Bavay. Van oost naar west doorkruist de Lenniksebaan - Brussels heerweg - Drie Egyptenbaan het landschap. Dit is de oude economische verbindingsweg tussen Brabant en Vlaanderen. Meestal is de hoofdinfrastructuur sterk auto-gericht. Tussen die hoofdwegen bevindt zich een fijnmazig netwerk van kleine wegen en wegels.

Verfijnd trage weggennetwerk

Zowel vroeger als nu gaat er veel aandacht naar de grotere wegen. De wegen dichtbij Brussel zijn vaak nog doorgangswegen die het Pajottenland verbinden met zijn ruimere omgeving. Er is een moeilijke balans tussen verbonden zijn en gedomineerd worden door sluipverkeer.

Het fijnmazige netwerk van kleinere wegen kent een enorme variëteit van doorgangswegen, landbouwwegen tot kerkwegels. Ze bestaan uit kasseien, holle wegen, ... Tractorsluizen op lokale wegen geven duidelijk de boodschap dat ze enkel bedoeld zijn voor plaatselijk en zacht verkeer. Vele van die trage wegen gaan vergezeld van houtkanten of andere kleine landschapselementen als bloeiende bermen en passeren langs een veelheid aan klein erfgoed zoals verschillende kapelletjes of kruisen.

Recreatief fiets- en wandelnetwerk

De kernen van het Pajottenland zijn onderling verbonden en toeristisch/recreatief ontsloten via fijnmazige fiets- en wandelnetwerken in het landschap, MTB-parcours, een fijnmazig knooppuntenroutenetwerk en een aantal ruiternetwerken. Bezoekers geven in bevestigingen telkens aan dat het landschap de hoofreden is van hun bezoek en de troef van de Pajotse recreatieve netwerken. Het zorgzaam omgaan met de recreatieve druk op het landschap is ook een belangrijke uitdaging, zowel om draagkracht niet te forceren als om lokale identiteit en beleving te kunnen behouden en versterken. Tegelijkertijd is het ook belangrijk om te vermijden dat de Pajotse dorpen tot 'slaapdorpen' vervallen. Een goed onthaal en actief betrekken van nieuwe inwoners is hierbij belangrijk.

Het hart van het Pajottenland beschikt over een indrukwekkend wandelnetwerk van meer dan 600 kilometer aan wandelwegen en trage wegen, waarvan 250 km onverhard. Ze lopen door de gemeenten Bever, Galmaarden, Gooik, Halle, Herne, Lennik, Pepingen, Roosdaal en Sint-Pieters-Leeuw, met combineerbare lussen van gemiddeld 3 à 5 km lang door de prachtige landschappen en langs de pittoreske dorpen. Ze zorgen zo voor de ideale manier om de prachtige streek te voet te ontdekken in alle seizoenen. De wandelroutes lopen langs vele kenmerkende erfgoed- en natuursites en zijn ook voorzien van de kenmerkende rustplekken en uitkijkpunten.

Industriële revoluties gaan voorbij aan het Pajottenland

De landbouwers kwamen verarmd uit de periodes met veel wissels in bestuur, die stevast gepaard gingen met militair ingrijpen. Na het ontstaan van België in 1830 kon de landbouw zich wat herstellen dankzij de hoge prijzen op de markten voor landbouwproducten en geslaagde oogsten. Maar strenge winters en de aardappelziekte (1845 - 1848) zorgden voor nieuwe hongersnoden. Meer dan de helft van de bevolking leefde en woonde in slechte omstandigheden. En vanaf 1870 werden de winstmarges steeds kleiner door de massale invoer van goedkoop en kwalitatief tarwe uit Rusland en Amerika. De laatste 30 jaar van de 19e eeuw verlieten boeren in grote aantallen de boerderijen om loonarbeider te worden in fabrieken in de stad of in de steenkoolmijnen. Vanaf eind 19e eeuw schakelden meer landbouwers over van akkerbouw naar de meer winstgevende tuinbouw en veeteelt.

De productiviteit van de landbouw nam gestaag toe en dat had te maken met 4 factoren:

- + In functie van de bodem specialiseerden landbouwers zich meer in één of enkele teelten.
- + Het gebruik van stalmest, en vooral de komst van kunstmest, zorgden voor een verhoging van de productiviteit: op 10 jaar tijd leidde dat tot 50% meer opbrengst.
- + Na de Eerste Wereldoorlog zorgden een aantal technische ontwikkelingen in de machinebouw, de veredeling van zaad en vee en het verbeteren van veevoeders voor grotere oogsten.
- + En tot slot heeft ook de verspreiding van kennis de landbouwers geholpen bij het versterken van hun bedrijfsvoering. In 1884 werd landbouw een ministerie in de Belgische regering, wat betekende dat ook in Brussel het belang van de sector werd ingezien.

De Kesterheide wordt stelselmatig ontbost en gebruikt als akkerland. Het landschap vertoont een sterk versnipperd bouwland door de vele smalle percelen. Bestaande landbouwbedrijven zijn klein en economisch niet in staat om de binnenlandse markt te bevoorraden. Het aantal huishoudens met een landbouwactiviteit, vaak met enkel 'een koe en een varken', stijgt enorm. Kleine huisweiden liggen rond de woningen. Boomgaarden nemen toe en akkerbouw is gericht op graan- en veevoederteelten. De veeteelt (rundvee, melkvee en varkens) wordt belangrijker na de grote landbouwcrisis van het einde van de 19de eeuw. Populieren zijn massaal aangeplant als grondstof voor de luciferindustrie.

Niet alleen voor landbouw en natuur veranderde het landschap. De opeenvolgende golven van industriële revoluties zijn een periode waar nieuwe vormen van bedrijvigheid en mobiliteit opkomen die gepaard gaan met een mentaliteitswijziging van de bevolking. Nieuwe woontypologieën met stedelijk karakter verschijnen langs de wegen. De bestaande dorpskernen groeien en langs verschillende wegen ontstaat lintbebouwing.

De eerste sporenlijnen volgden de valleien en minder heuvelachtige gebieden. Spoorwegbruggen werden aangelegd voor het overbruggen van topografische verschillen. Hierdoor werden er in eerste instantie geen spoorlijnen aangelegd in het Pajottenland zelf. Dat veranderde met de komst van het buurtspoorwegennet. De eerste tramlijn verbond Schepdaal met Brussel. Daarna werd het Pajottenland in alle richtingen verbonden met Leerbeek Stelplaats als spil. In het landschap werd steeds de weg van de minste weerstand gezocht. De combinatie van lintbebouwing en een veranderende mobiliteit veranderden het uitzicht van het landschap langs de steenweg Halle-Ninove, en de tramlijnen naar Halle, Ninove en Brussel.

Naoorlogs landschap

Hoewel de beide Wereldoorlogen diepe sporen hebben nagelaten in de gemeenschap, net als in de rest van het land, hebben de aanslepende militaire conflicten zelf weinig blijvende impact op het landschap. Wel komt er na de Tweede Wereldoorlog onder het credo 'nooit meer honger' een enorme stroomversnelling in de ontwikkelingen in de agrarische sector met een ongeziene productiestijging, boterbergen, melkplassen, technologische vooruitgang maar ook milieuhinder tot gevolg. De landbouwsector wordt een agribusiness: de landbouwer bestuurt een bedrijf dat onderdeel vormt van een grote keten toeleverende en verwerkende industrieën.

Prikkeldraad is alomtegenwoordig; de levende omheiningen zijn bijna volledig verdwenen. Er ontstaat zo een open landschap. Boomgaarden komen sporadisch voor. Het landschap "vertuint" waarbij tuinen, stallen en schuilhokken verschijnen..

Na de Tweede Wereldoorlog neemt de migratie van de stad naar het platteland toe. Lintbebouwing breidt sterk uit en er komen verkavelingen. Met een groeiende technische kennis is het landschap vandaag niet meer determinerend voor de keuze van bouwlocaties. Meer nog, met de komst van het gewestplan werd woongebied vastgelegd. Pallel met de verkaveling van Vlaanderen op korte tijd, werd ook het Pajottenland niet gespaard. Bebouwing werd mogelijk in de riviervlaktes die daarvoor als te nat werden beschouwd. Door de modernisering ontstaat een drastische verandering van het natuurlijke proces van het landschap. De bodem wordt verhard en water wordt zo snel mogelijk afgevoerd uit angst voor overstromingen.

Het grote aandeel open ruimte maakt van het verstilde Pajotse binnengebied een van de gaafste landschappen van Vlaanderen. Alleen de woonkernen doorbreken het open ruimte-patroon in de streek. Het gevarieerd landschap is een mozaïek van verborgen beekvalleien en open kouters, van weidsheid en intieme plekjes. Lijnen van populier of knotwilg liggen als een verbindend rag gedrapeerd over het golvende landschap, net als de talrijke wegen en wegels tussen dorpen en gehuchten. In het mozaïek ook oplichtende tegels van erfgoed en natuur: archeologische sites, kleine en grote historische boerderijenkastelen en lusthuizen met sierlijke parken en tuinen, prachtige oude boomgaarden, lochtingen en cullochters, kapelletjes en kruisen, rustplaatsen en uitkijkpunten. Het landschap van het Pajottenland is met de loop der eeuwen een behoorlijk gaaf landschap gebleven.

DE VOLLEGAASROUTE

In kader van het strategisch Project Opgewekt Pajottenland werd de Vollegaasroute onderzocht. De algemene doelstelling was om een aantal landelijke dorpskernen te verbinden met grotere steden zoals Brussel, Halle en Ninove. Er werd gebruik gemaakt van de bestaande fietsinfrastructuur, het patrimonium van trage buurt- en voetwegen, landbouwwegen en oude trambeddingen. In het westen, te Brussel, sluit route aan op de kanaalroute.

Bij het uitwerken van de nieuwe doorfietsroute doorheen het centrum van de regio stond het landschap opnieuw centraal. De ambities die voor de Vollegaasroute werden geformuleerd zijn: het creëren van een route die

- + het hele jaar door vlot en veilig befietsbaar is, ook door speed pedelecs
- + als ruggengraat logische aansluitingen heeft op omliggende steden, kernen en hoppinpunten
- + autoluw is en waar het gemengd verkeer voor fietsers veilig kan verlopen door een aangepast snelheidsregime en een aangepast rijgedrag (vb. zone 30)
- + in de mate van het mogelijke op de kruisingen met autowegen voorrang krijgt op het dwarsende autoverkeer
- + in zekere mate herkenbaar en uniform is door terugkerende elementen die de infrastructurele leesbaarheid verbeteren
- + vlot communiceerbaar, vindbaar en leesbaar is (vb. fietsbewegwijzering en/of terugkerende elementen die de infrastructurele leesbaarheid verbeteren)
- + meerwaarde is voor toeristische troeven door onderzoek naar strategische rustplekken (en/of landmarks) langs de route of de heropwaardering van het landschap langsheen de route

© Regionaal Landschap Pajottenland & Zennevallei

Lengte recreatief fietsnetwerk in kilometer

315,9
Pajottenland

PTO - TV | provincies.incijfers.be | 2022

Hetzelfde geldt voor bezoekers die de streek per fiets willen ontdekken. Talrijke fietsroutes van het fietsnetwerk Vlaams-Brabant doorkruisen het hart van het Pajottenland en laten toe de streek zorgeloos “van knooppunt tot knooppunt” te ontdekken.

De Ter Rijstroute met vertrek aan het Kasteel Ter Rijst langs de vele hoeves van Herne en Pepingen, de Zuunbeekroute met vergezichten over de Zuunbeekvallei en haltes aan het kasteel van Gaasbeek en het Groenenbergdomein, de Lambiek-Zuunroute die vanuit Plattelandscentrum Pajottenland-Paddenbroek langs Kesterheide en de ‘witte bollen’ het NAVO-communicatiecentrum aandoet, de Markroute met het riviertje de Mark als leidraad voor een tocht in een uitgestrekt landschap langs hoeven, kerken en kapelletjes, de Bruegelroute die het landschap toont waar schilder Pieter Bruegel zijn inspiratie haalde en het kerkje van Sint-Anna-Pede en molens en proeverijen in de kijker zet, de kastelenroute langsheen de kastelen van Gaasbeek, Ter Rijst, Coloma, Groenenberg maar ook minder gekende kastelen zoals Heetvelde, Saffelberg en waterkasteel Baljuwhuis, het Mountainbikenetwerk Pajottenland dat 323 kilometer aan mountainbiketochten telt,...

De mogelijkheden om het hart van het Pajottenland vanop de fiets te ontdekken zijn talrijk en gevarieerd en kregen met de Vollegaasdoorfietsroute een vlotte fietsverbinding die toelaat om snel van het hart van het Pajottenland via Galmaarden, Gooik, Lennik en Sint-Pieters-Leeuw naar Brussel te fietsen. Ook kan men met elektrische scooters vanuit Gaasbeek de regio ruim verkennen, in thematische routes rond Geuze, de Markvallei, Pieter Bruegel, kasteeltuinen...

Te paard kan het Pajottenland eveneens ontdekt worden. De streek maakt deel uit van de Equitrail rond Brussel, een 240 km lang netwerk van ruiterroutes die in een aantal dag-etappes de Groene Gordel laat ontdekken en ook Dilbeek, Galmaarden, Gooik, Lennik, Pepingen en Sint-Pieters-Leeuw aandoet. Terwijl met de Actigomenroute de streek van Galmaarden, Gooik en Lennik, de bakermat van het Belgisch trekpaard, kan ontdekt worden, in combinatie met een bezoek aan het Museum van het Belgisch trekpaard in Vollezele.

© Bert Delkever

EIGENZINNIGE EN ZORGZAME PAJOTTEN

“ 't Payottenland zoo als het van onheuglyke tyden gestaen en gelegen is”

F.J. De Gronckel

Het Pajottenland heeft een divers en actief verenigingsleven en een rijk cultureel aanbod - met verschillende cultuur- en gemeenschapscentra, heemkringen, bibliotheken, jeugthuizen, ... waar de lokale gemeenten, Cultuurregio Pajottenland & Zennevallei, Erfgoedcel Pajottenland Zennevallei, het Regionaal Landschap en Provincie Vlaams-Brabant samen met de talrijke verenigingen voor een bredere waaier aan publieksactiviteiten zorgen. Daarnaast bieden het Plattelandscentrum Pajottenland Paddenbroek in Gooik en het Proefcentrum Pamel in Roosdaal een gevarieerd aanbod aan pedagogische activiteiten, voorlichting en rondleidingen rond thema's van duurzame landbouw en natuur.

+ Sterke streekidentiteit

Er heerst een sterke Pajotse identiteit waarbij het gevoel van “anders-zijn” leeft. Pajotten zijn fiere bewoners die houden van hun streek. Dat vertaalt zich in een gulle en gastvrije reputatie, namelijk gezellige dorpen, volkscafés, volksmuziek, ...

Als basis voor de sterke drijfveer voor de identiteit wordt het Pajottenland omschreven als een 'constructie'. Dat verwijst naar de nabijheid van (het groeiende) Brussel en de nood van de streek om zichzelf te profileren tegenover de grootstad. In 1845 schonk politicus en jurist Franciscus-Josephus De Gronckel (1816-1871) het Pajottenland haar eigen naam met als doel dat Brussel niet richting het Pajottenland zou uitbreiden. Hij schreef luchtig over de 'heroïsche' geschiedenis van de streek rond Gaasbeek en leverde een beeld af van een 'landelijk' en 'volks' gebied. Vanaf dan bestond het. Daarvoor was het naamloos tussengebied, telkens iemands "Land van". Ook dichter en kunsthistoricus Pol De Mont (1857-1931) bezong het binnengebied uitvoerig in het gedicht "Aan mijn Payottenland". De Mont was een lesgever, museumconservator, politicus, dichter, schrijver en kunstcriticus, maar vooral een groot Payottenlandpromotor.

In derde instantie is Pieter Bruegel de Oude als belangrijk figuur gekoppeld aan de identiteitsvorming. In 1931 werd de eerste link gelegd tussen de Sint-Annakapel in Sint-Anna-Pede en de kapel op 'De Parabel der Blinden'. In jaren '60 kreeg dit een boost en werd het deel van de collective identiteit. In de volgende decennia werd hij actief gebruikt bij de promotie van de streek.

Bruegel in het Pajottenland staat vandaag symbool voor het landelijke karakter, de tradities en lokale folklore. Het glooiende landschap, het landbouwkarakter, de eigenheid van de dorpen en natuurelementen zijn allemaal leesbaar in zijn werk. Zo zijn de kunstenaar en zijn werk een inspiratiebron voor lokale en internationale kunstenaars om in en met het Pajottenland aan de slag te gaan. Op die manier krijgt de figuur van Bruegel vandaag een onbetwistbare plaats in de historie en eigenheid van de streek en vormt zo mee een basis voor een gemeenschappelijk verleden.

Tegelijk toont de case aan dat streekidentiteit ook haar wortels heeft in de reactie op factoren die men als bedreigend ervaart: verstedelijking, migratie, verfransing... Desondanks bestaat er geen consensus over de identificaties van landschappelijke en architecturale motieven onder Bruegelexperten. Dat toont dat het noodzakelijk blijft om kritisch te zijn ten opzichte van de vele historische figuren en hun erfgoedbeleving.

fig 53. Pieter Bruegel de Oude: het Boerenfeest

fig 54. De kermis in Pajottenland

+ Veelzijdig dorps- en verenigingsleven

Binnen het werkingsgebied van ZENDER noteren we 21 heemkundige kringen, 20 musea, 3 erfgoedbibliotheken en 96 organisaties die zich met immaterieel cultureel erfgoed bezighouden. Hiervan zijn maar liefst 145 vrijwilligersorganisaties. Binnen de landschapscoalitie huisvest Dilbeek (28) de meeste organisaties. De andere zes gemeenten hebben tussen 9 en 20 erfgoedorganisaties: Lennik (20), Galmaarden (16), Sint-Pieters-Leeuw (14), Roosdaal (14), Gooik (13), Herne (9).

167 organisaties, 9 privépersonen en 15 gemeenten beheren een collectie. Ze zijn in kaart gebracht via de Cometa-methodiek, aangevuld met gegevens over behoud en beheer. Het merendeel van de collecties is 20e-eeuws en bestaat uit archiefbestanden, audiovisuele, documentaire en gemengde museale collecties. Vandaag zijn er nog 68 kerkfabrieken en 69 kerkgebouwen die als parochiekerk fungeren.

De regio telt 4 werken die gelden als zeldzaam en onmisbaar cultuurofgoed en die zijn opgenomen op de Vlaamse topstukkenlijst, waaronder de gepolychromeerde houtsculptuur van de Heilige Alena in Dilbeek en het Mariaretabel van de meester van Lombeek in Roosdaal.

Erkend immaterieel erfgoed

De streek is zeer rijk aan immaterieel erfgoed (ICE). 41% van alle erfgoedactoren richt zich exclusief op het borgen ervan. 'Historische (reuzen)stoeten en processies' (24) zijn het sterkst vertegenwoordigd, net als 'Carnaval-, feest en jaarmarktverenigingen' (17). 4 tradities zijn opgenomen op de 'Inventaris Vlaanderen voor Immaterieel Cultureel erfgoed' waaronder de Sint-Veronmars in Lembeek (zie Ommegangen), de Pauwelviering in Galmaarden en de cultuur rond het Belgisch Trekpaard.

Gosjdieël te Galmaarden

In de voormiddag van oudejaarsdag, 31 december, trekken kinderen in Galmaarden, Tollembeek en Vollezele van huis tot huis om hun 'Godsdeel' te vragen. Ze bellen aan en begroeten de bewoner met een vrolijke en luide 'gosjdieël'. Als beloning geeft de bewoner de Gosjdieëlers enkele euro's of eurocenten. Dat geld verzamelen de kinderen naar aloude gewoonte in een washandje. De traditie gaat terug op een oude Christelijke gewoonte waarbij minderbedeelden rond Kerstmis en Nieuwjaar hun 'Godsdeel' gingen vragen bij alle huizen in de gemeente.

fig 56. De Pauwel op het witte paard tijdens de Pauwelsviering

Pauwelviering te Galmaarden

Op de zondag na 25 januari, het feest van de Bekering van Sint-Paulus, trekt in Galmaarden een in het wit uitgedoste ruiter op een wit paard door het gehucht Sint-Paulus. De 'Pauwel' is een ongehuwde, gedoopte jongeman uit Galmaarden en wordt bijgestaan door een groep vrienden, de zogenaamde Apostelen.

De Pauwelviering zelf bestaat uit verschillende stappen. Als eerste trekt de Pauwelbende door de straten om graan tot bloem te laten malen in de plaatselijke watermolen. Met de bloem worden Pauwelbroodjes ter grootte van een knikker gerold en gebakken. Tijdens deze periode wordt er ook kleine bijdrages verzameld om de viering te bekostigen.

Op de dag zelf is de eerste halte is de Pauwelhoeve waar de Pauwel vanop zijn paard de pauwelbroodjes rondstrooit. Daarna gaat het terug richting Sint-Pauluskapel, waar de Pauwel nogmaals broodjes rondstrooit. Na dit "zaaien" barst in het gehucht Sint-Paulus een volksfeest los, waarop iedereen welkom is. Met de Dag van de rekening, een week later, komt het feest definitief ten einde. De Pauwelbende trekt dan van café naar café om de gemaakte schulden in te lossen.

Vandaag is dit een belangrijk feest waar een grote groep mensen worden samengebracht en ook de jeugd van Galmaarden nauw betrokken is gezien zij instaan voor het vormen een nieuwe Pauwelbende.

Sint-Antoniusviering in Leerbeek

Dit is een Vlaams brede erkenning voor alle Sint-Antoniusvieringen op of rond 17 januari. Sint Antonius groeide uit tot een belangrijk volks- en pestheilige en is patroon van onder meer varkenshoeders, slaggers en landbouwers. In Gooik gaat dit gepaard met een ommegang met fakkeltocht.

fig 55. Overzicht van de verschillende type organisaties in het werkingsgebied van ZENDER

+ Kunst, poëzie, literatuur, volksmuziek en dans

Binnen het werkingsgebied ZENDER zijn er 6 organisaties gekend die zich met ambacht en volkskunst bezighouden. Er is weinig zicht op ambachtslieden, al kent de regio o.m. een historische traditie in het papierscheppen en de marquetterie. Er zijn eveneens 6 organisaties actief rond erfgoedbeleving en re-enactment en 6 rond muziek, woord en (volks)dans.

Poëzie, literatuur & schilderkunst

Naast Bruegel is ook Jean Brusselmans (1884-1953) een gekende schilder van het randstedelijke Pajottenland. Hij schilderde de oprukkende gesloten stad en bijhorende wachtgevels ten opzichte van open landschapskamers.

Sinds 2020 is er een nieuwe landschapsdichter aangesteld met als doel mensen te raken met het prachtige landschap op een poëtische manier in de kijker te zetten. Hierbij werd door de eerste dichter Maxime Savoldi een kritische pen niet geschuwd.

In Vollezele werd een landhuis omgebouwd tot een residentie voor (buitenlandse) schrijvers. Gaandeweg verbreedde dit zich naar schrijfcursussen, theatergezelschappen, academici, onderzoekers en andere activiteiten.

Muziek

Muziekmozaïek vzw is hét Vlaamse aanspreek en steunpunt voor folk, jazz en traditionele volksmuziek en werd gesticht door Herman De Wit. Hij wakkerde door jaarlijkse stages en instrumentenbouwateliers de interesse verder aan. Hij was ook lid van 't Kliekske, een Vlaamse folkgroep die talloze volksliederen, melodieën, dansen en instrumenten verzamelde. Hij werd uitgeroepen als cultureel ambassadeur van Vlaanderen. Walter Evenepoel, mede-stichter van de Muziekmozaïek, is eveneens een belangrijk icoon. Als culturele duizendpoten haalt hij zijn inspiratie uit zijn omgeving. Beide wordt aanzien als een van de belangrijkste cultuurdragers.

Eind juni 1996 werd het ontmoetingscentrum De Cam in Gooik geopend waar de unieke verzameling van 350 oude Vlaamse volksinstrumenten een definitief onderkomen vindt in een heus museum. Samen met hun authentieke café-en volksspelen wordt dit een levendig trefpunt voor wie geïnteresseerd is in onze volkscultuur.

Dat alles kent een jaarlijks hoogtepunt tijdens Gooikoorts, een folkfestival dat binnen- en buitenlandse acts lokt. Aanvullend wordt Weg van Klassiek georganiseerd, het festival van klassieke muziek en natuur in Pajottenland en Zennevallei. Daarnaast fungeert dit nog als infopunt van alle klassieke concerten.

Hedendaagse kunstinitiatieven

Het Kasteel van Gaasbeek transformeerde zich als een waar instituut als museum sinds de jaren '20, maar legde de laatste jaren focus op de theatrale ontdekking van het kasteel als museum in onder andere de vorm van 'landschapskunst'.

In de recente jaren was er veel aandacht voor kunst in de ruimte met evenementen zoals de multidisciplinaire tentoonstelling Kunst in het dorp, Pep-in-Gen als openluchtkunstenparcours dat de link legt tussen landschap en ruimte, de landschapskubussen in Herne en de school van Gaasbeek als een residentie voor kunst en kunstenaars. In 2019 trokken 15 kunstenaars een spoor in het landschap tijdens de openluchttentoonstelling de Blik van Bruegel.

Het Pajottenland was bovendien een podium voor verschillende televisieprogramma's waaronder Kapitein Zeppos, Merlina, Witse, Amateurs, Thuis, Heterdaad, Verhaal van Vlaanderen en Dertigers.

fig 57. Schilderij van Jean Brusselmans

fig 58. Schilderij van Julien Ficher: Winterlandschap

fig 59. Museum De Cam over volksinstrumenten

fig 60. Landschapskubussen in Herne

fig 61. Kunstinterventie tijdens de Blik van Bruegel in 2019

fig 62. Kunstinterventie tijdens de Blik van Bruegel in 2019

+ Het Belgisch trekpaard

Het Belgisch trekpaard, vaak ook misleidend Brabants trekpaard genoemd, staat symbool voor een nationale trots en een regionale identiteit. De paarden staan bekend om hun zachtmoedig karakter en vermogen om zware lasten in een gezapig tempo te trekken. De fokkerij, het in stand houden en het kweken van het ras, maakt de kern uit van de Belgisch trekpaardencultuur. Vanaf de 19e eeuw begon de doelbewuste selectie en kruising van verschillende regionale types trekpaarden. De trekpaarden werden omstreeks 1900 uitgevoerd naar onder meer Frankrijk, Duitsland, het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten. De veelgebruikte benaming Brabants trekpaard of 'Brabander' stamt uit die hoogdagen van de exportgerichte fokkerij.

Vollezele wordt beschouwd als het epicentrum van de kweek van het Belgische trekpaard van 1850 tot 1950. Het draagt niet voor niets met trots de naam peerdendorp. Op boerderij 'Het Fonteintje' werd een hengstenfokkerij opgestart, de 'Harras de Vollezele'. Paard Brilliant uit die stal wordt de stamvader van de Belgische trekpaarden genoemd. Op het dorpsplein staat een standbeeld van de legendarische hengst. Paarden vormden in die periode de belangrijkste bron van trekkracht in de landbouw, het transport en de industrie, sectoren in volle ontwikkeling in die periode. De oprukkende mechanisering bracht het trekpaard in de verdrukking, maar in de jaren 1980

ontstond opnieuw belangstelling voor het Belgische trekpaard en worden de dieren beschouwd als levend erfgoed.

Ook de traditie van keuringen en prijsskampen vormt een belangrijk onderdeel van de Belgische trekpaardencultuur. In (trek)wedstrijden, jaarmarkten, stoeten en andere erfgoedtradities stelen deze kolossen dikwijls de show. Daarnaast zijn ambachten zoals de hoefsmederij en de gareelmakerij onlosmakelijk met de trekpaarden verbonden. De omgang met deze dieren vereist een specifiek soort (immateriële) kennis, zoals de streekgebonden taal om het te leiden, en vaardigheden. Traditionele voer- en werktuigen zijn eveneens van belang.

fig 64. Fokhengst Champagne op de binnenkoer van de stoeterij Harras de Vollezele.

HET BELGISCH TREKPAARD INSPIREERT

Maurits Nevens uit Dilbeek (°1929) ontwikkelde zich tot een veelzijdig kunstenaar die niet enkel als glazenier werkzaam was maar op diverse terreinen van de kunst actief was. Als kunstglazenier kreeg hij een eerste erkenning in 1958 door de Eerste prijs voor een glasraam bestemd voor de Wereldtentoonstelling te Brussel. Zijn ontwerpen zijn deels figuratief en deels abstract waarbij de kleurcompositie en lichtinval een belangrijke rol spelen. Zijn glasramen vertonen een grote expressiviteit en vooral zijn monumentale glasraamkunst staat gewoonlijk sterk in relatie tot de architecturale ruimte waarvan ze deel uitmaken.

fig 63. Glasraam Maurits Nevens

+ Lekker landschap

Onder de noemer 'Streekgastronomie en streekproducten' zijn verschillende verenigingen actief. Het grootste deel zijn de lambiekbrouwers en -verenigingen. Enkele belangrijke streek-eigen producten zijn:

- + Aardbeien: Deze werden historisch geproduceerd aan de trambeding in Vlezenbeek, Schepdaal en Itterbeek, waar de verbinding met Brussel via de oude boerentram een bepalend criterium vormde.
- + Het exclusieve perenras 'de Vlezembeekse peer' werd opnieuw geïntroduceerd op het domein Groenendaal in Vlezenbeek en in de museumtuin van het Kasteel van Gaasbeek
- + Witblauwe dubbeldoelkoeien: een zeldzaam runderenras dat met uitsterven bedreigd is
- + De productie van verse magere plattekaas waarvan de wrongel uitlekt in mandjes, oftewel mandjeskaas, is niettegenstaande zijn populariteit bedreigd.

Er is een vernieuwde aandacht voor de traditie van de boerkozen en een heropleving van de traditionele agrarische praktijken. Voorbeelden hiervan zijn o.m. de teelt van verloren groenten en fruit, oude granen, zelfpluktuinen en de kleinfruitteelt (aardbeien) die in streek hun historische wortels hebben. Enkele initiatieven zijn:

- + Herontdekken van oude graansoorten en het granennetwerk o.l.v. Brouwerij 3 Fonteynen
- + Telen van Schaarbeekse Kriek o.l.v. het proefcentrum Pamel
- + Herstellen van verschillende hoogstamboomgaarden
- + Herintroductie van hop: ondersteund door met projecten zoals Groene Bel met hopveld in Dilbeek (Bodegem) en Gooik (Bree-eik boerderij)

Lambiekbier in het Pajottenland

Lambiek is een uniek zuur bier van spontane gisting. Lambiek is het enige bier dat zo sterk verbonden is met de regio dankzij de gisten die in de Zennevallei en het Pajottenland te vinden zijn. Zijn unieke karakter verwijst naar de gebruikte techniek waarbij door het mengen van jonge en oude lambieken geuze ontstaat. Deze geniet bovendien van een Europese bescherming waarbij de term “Oude Geuze” duidt op deze specifieke brouwtechniek. In de jaren '80 was lambiek op sterven na dood maar dankzij het doorzettingsvermogen van enkele brouwers en stekers beleven we vandaag een heuse revival. De brouwerijen en stekerijen bevinden zich vooral langs de oostelijke rand van het Pajottenland, maar bepaalt desondanks het DNA van de hele regio mee en zit in de genen van de Pajot.

De hopregio in het Pajottenland (Affligem, Dilbeek, Gooik, Lennik, Roosdaal en Ternat) behoort tot de oudste nog bestaande hopregio's van Vlaanderen. Sinds de jaren '60 verdween hop stelselmatig uit het landschap. De Orde van de Groene Bel werd in 2013 opgericht om de teloorgang van hopteelt in het Pajottenland tegen te gaan en zetten ze in op het opnieuw cultiveren van oude hopsoorten zoals de Groene Bel, de Coingeauhop en de Record. De hopteelt is vandaag nog actief in Ternat (Wembeek) Affligem, Dilbeek (Sint-Martens-Bodegem), Asse en Lennik (Bree-eik Hoeve). In de rest van de regio vinden we nog verschillende relictten terug.

Hop en Lambiek bieden de kans om interdisciplinair te werken tussen de landbouwers en toerisme, met een belangrijke aandacht voor het sterke erfgoed dat hier aanwezig is. Enerzijds werken de lambiekbrouwers zelf hard aan het in kaart brengen van de oude hopcultuur. Anderzijds wordt er een link gelegd met molens, verschillende Hopasten en bakovens (café Den Uil te Gooik, Van Cotten te Gooik, Honsemhoeve te Sint-Martens-Bodegem). De ontsluiting van de bakovenwerking is een bijkomende troef voor verblijfsbeleving.

Samen met de Horal, De Hoge Raad voor Ambachtelijke Lambiekbieren, ontwikkelde Toerisme Vlaams-Brabant en Toerisme Vlaanderen het concept “LambiekLand”. Lambiekland maakt inherent deel uit van het boerenlandschap Pajottenland en staat voor een regio waar alle stakeholders uit de regio samenwerken om dit unieke bier in al haar facetten aan bod te laten komen.

Plattelandscentrum Paddenbroek

Recent werd het Plattelandscentrum Paddenbroek opgericht het hoogste van de voet van de Kesterheide in Gooik en de oude trambedding. Het focust zich op vijf pijlers: landbouw, natuur, duurzaamheid, toerisme/recreatie en streekidentiteit. Daarnaast vind je in de tuinen een hoogstamboomgaard met een 200-tal fruitbomen, een poel, een ecologische moestuin, kleinfruitlabyrint, een gerestaureerde bakoven en een bijenhal. Het fragiele evenwicht tussen Pajottenlandschap, natuur en landbouw wil Plattelandscentrum Pajottenland - Paddenbroek stevig koesteren, uitdragen en versterken.

©Regionaal Landschap Pajottenland & Zennevallei

FIGURENLIJST

fig 1. Vereenvoudigd overzicht van de geologische lagen in een snede dwars door het Pajottenland.	12	fig 22. De oppervlakte bestemd voor groen ligt in het Pajottenland ruim onder het Vlaamse gemiddelde (2022) (Bron: Provincies in cijfers)	42
fig 2. Kruis uit nummulietenkalksteen in Waarbeke	13	fig 23. Oranjetipje in Neigembos (© Maïté Pédrón)	43
fig 3. Zicht op de Kesterheide begin 20e eeuw (Uitgegeven door © Thill-Nels, 1907 - 1913. Académie Royale de Belgique, Prentkaartenverzameling Belfius Bank)	14	fig 24. Natuurgebied Volsembroek in Sint-Pieters-Leeuw aan de opnieuw meanderende Zuun. (© Sara Geets)	43
fig 4. Moeras in de Zobbroekbeekvallei (© Wim Dirckx, Natuurpunt Leeuwse Natuurvrienden)	15	fig 25. Uitnodiging voor het persmoment rond de oprichting van de Agrobeheergroep Pajottenland in 2021. (© Boerenatuur Vlaanderen)	44
fig 5. Schematische voorstelling van het natuurlijke watersysteem	17	fig 26. Kaart met aanduiding van de erosiegevoeligheid van zeer hoog, over hoog tot gemiddeld (2023). (Bron: Geopunt)	45
fig 6. Bron aan de voet van een talud, gemarkeerd door een bomenrij. (Onroerend Erfgoed Beeldbank: boven id 189968 © Geert Van der Linden // midden id 189969 © Geert Van der Linden // onder id 189962 © Geert Van der Linden)	18	fig 27. Landgebruik in % tov de totale oppervlakte (2019) (Bron: Provincies in cijfers)	50
fig 7. Schematische voorstelling van een asymmetrische vallei	19	fig 28. Categorieën van open ruimte in 2019. (Bron: Provincies in cijfers)	50
fig 8. Blinde vlokkreeft (©Thomas Ghyselincx)	20	fig 29. Categorieën van ruimtebeslag in 2019. (Bron: Provincies in cijfers)	50
fig 9. Schematische voorstelling van het watersysteem met menselijke invloed	20	fig 30. Verhardingsgraad in % per type landgebruik (2018). (Bron: Provincies in cijfers)	51
fig 10. Overstroming in 2010, Okegem - Roosdaal (© De Vlaamse Waterweg)	22	fig 31. Bebouwingsmorfologie van het Pajottenland: compacte lintstructuren in het noorden, stedelijke centra in het oosten en urban sprawl elders met dorpen, gehuchten, woonlinten, kleine gebouwengroepen en verspreide bebouwing. (Procesbundel landschapsstudie hernieuwbare energie van Endeavour, LAMA landscape architects, BURA urbanism en Zero Emission Solutions, 2020).	54
fig 11. Overstromingsgevoelig gebied in het huidige klimaat: links het risico op overstromingen door regenval, rechts het risico op overstromingen vanuit waterlopen. De donkerblauwe zone is het gebied dat onder water staat bij een bui die eens om de 10 jaar voorkomt, de middelblauwe zone is het gebied dat onder water staat bij een bui die eens om de 100 jaar voorkomt en de lichtblauwe zone is het gebied dat onder water staat bij een bui die eens om de 1000 jaar voorkomt. (Bron: Klimaatportaal Vlaanderen, Kaartencatalogus)	22	fig 32. Er zijn grote verschillen in gebouwtype en stedenbouwkundige typologieën van gebouwen tussen de dynamische rand en het verstilde binnengebied. (Procesbundel landschapsstudie hernieuwbare energie van Endeavour, LAMA landscape architects, BURA urbanism en Zero Emission Solutions, 2020)	55
fig 12. Inwoners in of bij effectief overstromingsgebied in 2021: het aantal inwoners dat getroffen is bij een overstroming is niet evenredig met het overstromingsrisico. In een aantal zones lopen beduidend meer mensen het risico op wateroverlast bij hevige regen. (Bron: Provincie in cijfers)	23	fig 33. Postkaart van de pachthoeve en brouwerij De Neve van Sint-Gertrudis-Pede in Schepdaal (Dilbeek) tijdens het begin van de 20ste eeuw. (Maker onbekend, 1900 – 1940. Collectie Hubert Avaux)	56
fig 13. Rioleringsgraad in 2021 (Bron: Provincie in cijfers)	23	fig 34. In het landschap liggen de boerderijen vaak sterk verspreid, maar opvallend genoeg steeds op de overgang van natte naar droge bodem. Sint-Gertrudis-Pede in Schepdaal (Dilbeek) tijdens het begin van de 20ste eeuw. (Procesbundel landschapsstudie hernieuwbare energie van Endeavour, LAMA landscape architects, BURA urbanism en Zero Emission Solutions, 2020)	56
fig 14. De sterke band tussen bodem en bodemgebruik is goed zichtbaar wanneer de Ferrariskaart van eind 18e eeuw naast de bodemkaart wordt gelegd. (Bron: Geopunt)	24	fig 35. Prentbriefkaart met de windmolen van de Molenstraat in Vollezele circa 1920. (Foto door ©S. Bultreys, 1906 - 1920. Collectie Gilberte Mersch)	57
fig 15. Virtuele reconstructie van een kareeloven (bij het in opbouw zijnde kasteel van Leeuwergem in 1425, © Visual Dimension bvba)	25	fig 36. Prentbriefkaart met de Slagvijvermolen in Sint-Kwintens-Lennik circa 1960. (Foto door ©Guido Dieudonné, 1950 – 1963)	57
fig 16. Het aandeel gronden in gebruik door land- en tuinbouw is zeer hoog in het Pajottenland. (Bron: Provincies in cijfers)	32	fig 37. Met een nieuw masterplan voor het Coloma-domein in Sint-Pieters-Leeuw krijgt het kasteeldomein een 21e-eeuwse betekenis. Het idee is om van het domein het hele jaar door een belevingsvol, educatief en productief landschap te maken. De roos, waarvoor het parkdomein tot ver buiten de landsgrenzen bekend is, blijft centraal staan in een geïntegreerd verhaal van natuur- en cultuurbeleving. (Foto © Sara Geets)	60
fig 17. Het aandeel gronden die planologisch beschermd zijn als landbouwgrond ligt zeer hoog in het Pajottenland (Bron: Provincies in cijfers)	33	fig 38. Villa Den Uil in Pamel was het huis in art déco-stijl van Joseph De Schepper, zakenman en stichter van het water- en frisdrankenmerk Lébergbronnen, maar ook bijna 40 jaar burgemeester van Pamel. (Onroerend Erfgoed Beeldbank id: 288711 © Thomas D'Hoker)	61
fig 18. Foto van rond 1980, zicht op het glooiende landschap met op de achtergrond de Sint-Pauluskerk in Vollezele (Galmaarden) (Door ©Maurits Nevens, 1996. Collectie Hubert Avaux)	33	fig 39. Saffelbergkapel omgeven door linden. (Onroerend Erfgoed Beeldbank id: 31255 © Kris Vandevorst)	64
fig 19. Het oudste ijzeren landbouwwerktuig uit de regio? Dat is deze middeleeuwse tweetandige hooivork die werd opgegraven in Leerbeek. Zulke hooivorken zijn zeer lang in gebruik geweest. De vondst is in eigendom van de Gewestelijke Maatschappij voor Volkshuisvesting en wordt beheerd door het Onroerend Erfgoeddepot-Vlaams Brabant.	33		
fig 20. Schepdaalse aardbeien worden naar de markt gebracht. (Foto door ©TCB, 1939. In: Vander Vaeren, Julien, 'Le livre d'or de l'agriculture Belge', Thill, Bruxelles, 1939)	34		
fig 21. De voorlopig laatste schaapherder van het Pajottenland.	41		

- fig 40. Linksboven de luchfoto van het huidige kasteeldomein. Rechts bovenaan kan je op het hoogtemodel nog een ringvormige structuur zien ten westen van het huidige kasteel. Op de Ferraris-kaart van eind 18e eeuw en de kaart van het Popp-kadaster van midden 19e eeuw is de ringgracht van de motte nog duidelijk te zien. (Bron: Geopunt) 65
- fig 41. De kastelen die het Pajottenland rijk is. 66
- fig 42. Verdedigingslinies van fortengordels, tankversperringen en bunkerlinies in 1940. 67
- fig 43. Bunker Ni9, één van de vier bunkers in Roosdaal, in de bunkerweide. De buitenzijde is bekleed met cementen noppen, die een bladerdakpatroon vormen ter camouflage. Bovenaan is een opening voor een periscoop waardoor de bunkers samen met de veldtelefoons in verbinding stonden met de nabijgelegen bunkers. (Onroerend Erfgoed Beeldbank id: 288713© Thomas D'Hoker) 67
- fig 44. Gehelen van landschappelijk erfgoed waar een gemeenschappelijk erfgoedbeleid wordt nagestreefd (Bron: Geopunt) 70
- fig 45. Aan de 'stomme kapelle' uit 1712 in Herne (links) kwamen bedevaarders genezing vragen voor hun stomme kinderen of familieleden. Het verhaal van de naam van de kapel gaat dat een zekere Modest Wielant stom werd door een beroerte en zijn spraak terugkreeg door de kapel recht te zetten. Mogelijk verwijst de naam echter naar het feit dat de monniken van het nabijgelegen kartuizerklooster op zondag een stomme (stilzwijgende) wandeling maakten tot aan de kapel. // In het midden een eenvoudig kappelletje uit 1861. // Rechts kijkt de Sint-Annakapel uit op de Congoberg. (links © Sara Geets, midden Onroerend Erfgoed Beeldbank id: 201273 © Pascal Van Acker, rechts Onroerend Erfgoed Beeldbank id: 32190 © Kris Vandevorst) 71
- fig 46. Echt kriebier wordt van oudsher gemaakt van Schaarbeekse kriecken. Maar sedert de jaren 1990 gaat de teelt erop achteruit door de hoge loonkosten en de arbeidsintensieve pluk. Sinds 2018 onderzoekt Proefcentrum Pamel of de teelt van Schaarbeekse krieb opnieuw economisch rendabel kan worden. Het is een zeer oud ras met sterk roodkleurend sap, middelmatig grote, zoetzure vruchten in trossen. 72
- fig 47. Camperplaats ter hoogte van het Dominicanessenklooster te Herne (Bron: park4night.com) 73
- fig 48. De wegen (gereconstrueerd) die naar Brussel liepen (Bron: <https://www.randkrant.be/artikel/tekens-van-de-tijd-de-stromen-naar-de-stad>) 77
- fig 48. De bedding van de voormalige boerentram door het Vlaams-Brabantse Gooik ter hoogte van de Paddenbroekstraat. Deze tram loopt niet langs dorpskernen maar langs velden waar de boeren hun oogst konden opladen voor transport naar de vroegmarkt in Brussel. Ze hoefden zelf niet mee te reizen. Dit punt ligt nabij de remise van Leerbeek, waar de lijn Edingen-Asse die van Nive-Halle kruist. De tram kon niet langs de steenwegen rijden omdat het reliëf hem dwong de natuurlijke hoogtelijnen op te zoeken. (Foto door ©Centrum Agrarische Geschiedenis (CAG), 2005 – 2012)
- fig 48. De wegen (gereconstrueerd) die naar Brussel liepen (Bron: <https://www.randkrant.be/artikel/tekens-van-de-tijd-de-stromen-naar-de-stad>) 77
- fig 49. De paardenprocessie van Kester (© Rudy Boon) 78
- fig 50. Overzicht van de Buurtspoorwegen in Brabant (Bron: Smiley.toerist - CC BY-SA 3.0, https://nl.wikipedia.org/wiki/Nationale_Maatschappij_van_Buurtspoorwegen#/media/Bestand:Buurtspoorwegen_Brabant.png) 79
- fig 51. De bedding van de voormalige boerentram door het Vlaams-Brabantse Gooik ter hoogte van de Paddenbroekstraat. Deze tram loopt niet langs dorpskernen maar langs velden waar de boeren hun oogst konden opladen voor transport naar de vroegmarkt in Brussel. Ze hoefden zelf niet mee te reizen. Dit punt ligt nabij de remise van Leerbeek, waar de lijn Edingen-Asse die van Ninove-Halle kruist. De tram kon niet langs de steenwegen rijden omdat het reliëf hem dwong de natuurlijke hoogtelijnen op te zoeken. (Foto door ©Centrum Agrarische Geschiedenis (CAG), 2005 – 2012) 79
- fig 52. Station en dorp Oetingen (Gooik) tijdens de eerste helft van de 20e eeuw. (Uitgegeven door ©De Jonghe, J.B., 1906 - 1950. Collectie Heemkundige Kring Gooik) 80
- fig 53. Pieter Bruegel de Oude: het Boerenfeest 89
- fig 54. De kermis in Pajottenland © Delphine Frantzen, Erfgoedcel Pajottenland Zennevallei 89
- fig 55. Overzicht van de verschillende type organisaties in het werkingsgebied van ZENDER (Bron: Zender) 90
- fig 56. De Pauwel op het witte paard tijdens de Pauwelsviering - (Bron: Immaterieel erfgoed.be) 91
- fig 57. Schilderij van Jean Brusselmans 93
- fig 58. Schilderij van Julien Fischer: Winterlandschap 93
- fig 59. Museum De Cam over volksinstrumenten (Bron: <https://muziekmozaiek.be/folk/projecten/instrumentenmuseum>) 93
- fig 60. Landschapskubussen in Herne 93
- fig 61. Kunstinterventie tijdens de Blik van Bruegel in 2019 (Bron: <https://www.hln.be/lennik/bruegel-expo-stelt-ook-buiten-kasteel-van-gaasbeek-tentoon-kunstwerken-verspreid-over-lenniks-grondgebied~a233d-bd4/145695550/>) 93
- fig 62. Kunstinterventie tijdens de Blik van Bruegel in 2019 (Bron: De Standaard) 93
- fig 63. Glasraam Maurits Nevens in privaat bezit. (Door ©Gilberte Mersch, ca. 1980) 94
- fig 64. Fokhengst Champagne op de binnenkoer van de stoeterij Harras de Vollezele. (Collectie Philippe van Dixhoorn, in bewaring bij het Museum van het Belgisch Trekpaard) 95

LEESLIJST

PUBLICATIES

ABRAHAMSE J.E., BAAS H., BARENDS S., DE PATER B., PURMER M. en VAN MARREWIJK D. (red), 2021. Het landschap beschreven. Historisch- geografische opstellen voor Hans Renes. Uitgeverij Verloren, Hilversum.

ANTROP M., 2007. Perspectieven op het landschap. Achtergronden om landschappen te lezen en te begrijpen. Academia Press, Gent.

ARIJS H., MOENS B., 2019. Bruegel in ons Bloed? Een onderzoek naar de Pajotse streekidentiteit. FARO, pp 32-35.

BAETÉ H., CHRISTIAENS B., DE KEERSMAEKER L., ESPRIT M., VAN DE KERCKHOVE P., VANDEKERKHOVE K. & WALLEYN R., 2006. Bosreservaat Bos Ter Rijst (Heikruis) - Basisrapport. INBO.R.2006.15. Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek.

BAETEMAN, C., 2013. History of Research and state of the art of the Holocene depositional history of the Belgian coastal plain. In: Thoen, E., G.J. Borger, A.M.J. de Kraker, T. Soens, D. Tys, L. Vervaeet & H.J.T. Weerts (ed.), Landscapes or Seascapes?: The history of the coastal environment in the North Sea Area considered. Comparative Rural History of the North Sea Area (CORN), vol. 13. Turnhout: Brepols, pp. 11-29.

BUYTAERT J., 2014. Bewogen tijd. Eeuwen onderweg in Pajottenland en Zennevallei.

COSYNS, E., 2022. Tussen Dender en Mark. Landschap in beweging. Waebeke.

Cultuurregio Pajottenland & Zennevallei, 2021, Beleidsplan Intergemeentelijke cultureel erfgoedwerking 21-26

DEGRYSE H. & BIESBROUCK B. (red.), 2013: Tussen stad en platteland. De Romeinse vici van Vlaams-Brabant, Leuven.

DE BEUL J. en VAN LIERDE H. (red), 2007. Pajottenland. Een land om lief te hebben. Lannoo, Tielt.

DE KEYZER M. (red.), 2023. Tot de bodem: de toekomst van landbouw in Vlaanderen, Leuven University Press, Leuven.

D'HAESELEER, J., LAMBRECHTS, J., NIJS, G., STASSEN, E. & W. VERAGHTERT, 2014. Inventarisatie van bosrelicten in Vlaams-Brabant. Rapport Natuurpunt Studie 2014/14, Mechelen.

DUSAR M., DREESEN R., 2009. Geodiversiteit weerspiegeld in historische monumenten: Vlaamse natuursteenlandschappen als geotoeristische trekpleister, Geological Survey of Belgium, 2009/1 305, 79-100.

Erfgoedcel Pajottenland Zennevallei, 2018, de Pajotse molenbox, 8 wandel- en fietsroutes langs (verdwenen) molens.

Erfgoedcel Pajottenland Zennevallei, 2018. De Pajotse Molenvloek, een resultaat van het Leaderproject 'Water en Wind' (2016-2019), p43.

MEERT R., 2011. Het Hof te Zellik : vijf eeuwen kasteel en hoeve in Rattendaal. Leuven.

MEERT R., 2012. Het kasteel Coloma en de heerlijkheid Sint-Pieters-Leeuw.

MEERT R., 2022. Lambic. The Untamed Brussels Beer. Origin, Evolution and Future

VANEMPTEN E., 2014. Fringe Urbanism. The integrative Development and Design of Open Space in the Rural-Urban Fringe of Brussels, Belgium.; Stedenbouw in/op de rand. De geïntegreerde praktijk van open ruimte

ontwikkeling en ontwerp in de ruraal-urbane rand van Brussel, België. Doctoraat KU Leuven en VUB.

VANEMPTEN E. en DEWAELEHEYN V., 2015. "Brussel als kans!" Win-wins voor het Pajottenland op vlak van landbouw, kernversterking en recreatie. Rapport Ruimte Vlaanderen

VAN DAMME S. en HEYDE S., 2022. The future of Estate Landscapes in Europe. Kask & Conservatorium, school of arts, HOGENT.

VAN DEN BOSCH J., 2022. Landschappen voor het leven. Verleden, heden en toekomst van regionale landschappen in Vlaanderen en elders. Regionaal Landschap Kempen en Maasland, Genk.

WESTTOER e.a. 2017. Onderzoek vakantiegangers in Vlaamse regio's.

WESTTOER e.a. 2022. Onderzoek dagtrips door Belgen naar Vlaanderen en Brussel in 2021-2022.

ONLINE DOORBLADEREN

Centrum Agrarische Geschiedenis (<https://cagnet.be/page/home>)

Faro, tijdschrift over cultureel erfgoed, uitgegeven door het Vlaams Steunpunt voor cultureel erfgoed (<https://faro.be/tijdschrift>)

Geopunt (<https://www.geopunt.be/>)

Immaterieel Erfgoed (<https://immaterieelerfgoed.be/nl>)

Inventaris Onroerend Erfgoed (<https://inventaris.onroerenderfgoed.be/>)

Klimaatportaal Vlaanderen (<https://klimaat.vmm.be/>)

PenZine Magazine, Hét Pajot Zenne magazine, uitgegeven door het Regionaal Landschap Pajottenland & Zennevallei (<https://www.pajot-zenne.be/publicaties/penzine-ons-streekmagazine>)

Provincies in cijfers (<https://provincies.incijfers.be/dashboard/dashboard>)

